

על מעשי-כפרה של בעלי-תשובה בספרות חז"ל

Author(s): מ' בר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשמ"א), חוברת ג (מ"ו), pp. 159-181

Published by: [Historical Society of Israel/](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70042102>

Accessed: 26/11/2011 14:11

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

על מעשי-כפרה של בעלי-תשובה בספרות חז"ל

מאת משה בר

לנשמת מורי פרופסור יצחק בער
שהאיר בעיוניו פרקי תשובה

א

עיון בסוגית התשובה ומעשי הכפרה במקרא מלמד כי תשובה אינה עניין שבלב בלבד. שכן הקורבן, הוידוי והתפילה מכפרים על עווננו של היחיד ועל עוון העדה היהודית כולה. אליהם יש להוסיף צום וכי ומספד (יואל ב יב), לבישת שק (יונה ג ה, ח) ועמידה בהכנעה עמוקה לפני ה'¹. החזור בתשובה חייב אפוא לנקוט מעשים מסויימים כדי שתשובתו תתקבל.

מעשי-כפרה אלה השפיעו על הדורות הבאים. דבר זה עולה כבר בספרות החיצונית של ימי הבית-השני. נציע, לדוגמה, כמה מיקרים של מעשי-כפרה של בעלי-תשובה מצוואות השבטים; ספר ש'הושפע גם מן ההגות ותורת המוסר של הפרושים מבית הלל², כפי שמשער ד' פלוסר³. בצוואת ראובן מסופר:

כי בן שלוש שנה הייתי כאשר עשיתי את הרע בעיני ה' ושבעה חדשים חליתי עד מות. ואחרי כן נחמתי ונעניתי ברצון נפשי שבע שנים לפני ה' ויין ושכר לא שתיתי ובשר לא בא אל פי וכל מאכל תאוה לא אכלתי ואתאבל על עוני כי גדול אשר לא נעשה כזאת בישראל (א ט, י).

ראובן פותח בוידוי ומסיים בו; במרכז דבריו הוא מגלה לבניו שנתענה בעינויים שונים כדי לזכות בכפרה. ובדומה לכך מסופר בצוואת יהודה, על יהודה שנכשל במעשה תמר: 'ובהנחמי על אלה לא אכלתי בשר ויין עד עת זקנתי וכל שמחה לא ראיתי' (טו ד), ובצוואת שמעון מסופר על שמעון, שחטא ליוסף בקנאו בו: '...ועל כן עיניתי שנתיים בצום נפשי ואדע כי יגאל איש מקנאה ביראת ה' (ג ה).

1 על התשובה במקרא ראה בערך 'Repentance', שנכתב על-ידי מילגרום ב-*Encyclopaedia Judaica*, כרך 14, עמ' 73-74 והספרות שם, וראה בייחוד: W. Eichrodt, *Theology of the old Testament*, II, London 1967, pp. 465-466. אני מודה לידידי פרופ' משה גרינברג, שהיפנה אותי לספר חשוב זה, ועל הערות אחרות שהעיר לי אחרי שקרא את כתב-היד של מאמרי זה. ועל מובנה של המלה תשובה במקרא ראה במילוננו של בן-יהודה, טו, ירושלים-ניריווק 1959, עמ' 7930-7931; י' קריפמן, תולדות האמונה הישראלית, ב, ספר א, תל-אביב תש"ז, עמ' 284-287; א"א אורבך, חז"ל פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"ט, עמ' 408 ובהערה 57; הרב י"ד סולובייצ'יק, על התשובה, ירושלים תשל"ה, עמ' 58-59.

2 ראה אנציקלופדיה מקראית, ו, עמ' 691, ערך צוואות בני יעקב. וראה עוד להלן בהערות 73-76; ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, ניריווק תשכ"ט, עמ' 52, פסקא לא.

במקורות הנזכרים אין המלה תשובה מופיעה. במקומה בא הפועל 'ובהנחמי' או 'נחמתי' כלומר התחרטתי. שכן חרטה על עוון היא ראשית מעשה התשובה. מובן אפוא כי למרות ששם-העצם תשובה לא נזכר במקרא, מדובר בו לא מעט במובן חרטה על חטא³; כך הוא גם במקורות שהבאנו, וגם במקורות נוספים, מהם שיובאו להלן — לא תמיד נזכרת המלה תשובה ובכל זאת ברור שמדובר בה. אולם כשם שמשושת השימוש במינוח תשובה כך ברורה האבחנה בין תשובה ומעשי-כפרה, שהם כולם בידי של החוזר בתשובה, לבין כפרה, היינו מחיקת החטא על-ידי הקב"ה.

תשובה שלימה עשויה לכלול גם מעשי-כפרה מהם בעלי אופי סגפני; היא איננה עניין 'ספיריטואלי' בלבד. תשובה שבלב ומעשים שהם בגדר 'בקשת כפרה' או 'בקשת סליחה'⁴ מבטאים, אפוא, תשובה שלימה הן במקרא והן בספרות הבית-השני⁵.

ביסודו של מאמר זה מצויה בחינה של מעשיהם של בעלי-תשובה אחדים המופיעים בספרות חז"ל. ניסינו לתהות על אישיותם, על מוצאם החברתי, על השכלתם התורנית או היעדרה, על יחסם של תנאים ואמוראים אליהם, ולבחון את חטאיהם ואת דרכי-הכפרה שנקטו בהן. בהצעת עניינים אלה ובהבהרתם נשמע מעט על אודות ההווי החברתי-הדתי של ימי המשנה והתלמוד.

העיון שלאחר הבחינה דלעיל, שיובא להלן, ערוך בהתאם למעמדם החברתי-הדתי של החוזרים בתשובה: פשוטי-העם, שהיו בדרך כלל מחוסרי השכלה תורנית, תלמידי-חכמים, תיאורים של מלכים וראשי-עם מתקופת המקרא כבעלי-תשובה. בסימו של העיון נציג גם את האפשרויות לחקר השפעת המקורות הספרותיים הללו על מעשיהם של בעלי-תשובה בימי הביניים, ובייחוד על חסידי-אשכנז.

3 ראה בספר השרשים לרד"ק, ברלין 1847, עמ' 215, בסוף ערך נחם; ס' השרשים לר' יונה בן ג'נאח, ברלין 1896, עמ' 298, לקראת סוף הערך נחם. בתרגום אונקלוס ובתרגום יונתן, לבראשית ו' ו', מתרגמים 'וינחם ה' — 'ותב ה'', ועוד. ועל הצום במקרא בתור כפרה, ראה: S. Lowy, The Motivation of Fasting in Talmudic Literature, *Journal of Jewish Studies*, IX, 7, p. 20, n. 7 (1958); "ליכט, אנציקלופדיה מקראית, ו', ערך צום, בייחוד עמ' 693. על תעניות לשם כפרה בימי הבית-השני ראה א"א אורבך, 'אסקיזיס ויסורים בתורת חז"ל', ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א, עמ' 54. ועל טעמן של תעניות בימי התנאים והאמוראים ותכליתן ראה שם, עמ' 62 ואילך.

4 מושגים אלה לקוחים ממשנתו של רב סעדיה גאון. וראה על-יכך בהרחבה להלן, הערה 71.

5 ראה עוד לדוגמה, משלי שלמה ג ח': '...יכפר על שגיאה בצום ויענה נפשו וה' יטהר כל איש חסיד וביתו'. בן-סירא לד, כו-כח, מהדורת מ"ד סגל, ירושלים תשל"ב, עמ' ר"ט. על הרישא של דבריו ראה תענית טז ע"א. על התשובה בימי הבית-השני, כולל כת-ים-המלח ובנצרות הקדומה, דן ד' פלוסר, יהדות ומקורות הנצרות, תל-אביב תשל"ט, עמ' 86, 104, 111, 167, 364 ועוד.

ב

במסכת ברכות י ע"א מסופר:

הנהו בריוני דהוו בשיבכותיה דר' מאיר והוו קא מצערי ליה טובא. הוה קא בעי ר' מאיר רחמי עליהו כי היכי דלמותו⁶. אמרה ליה ברוריא דביתהו מאי דעתך (אי)⁶ משום דכתיב 'יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם' (תהלים קד לה) מי כתיב חוטאים, 'חטאים' כתיב⁷. ועוד שפיל לסיפיה דקרא 'ורשעים עוד אינם'...אלא בעי רחמי עליהו⁸ דלהדרו בתשובה⁹ 'ורשעים עוד אינם', בעי רחמי עליהו והדרו בתשובה.

מתוך הסיפור לא ברור מה טיבם של בריונים אלה¹⁰. אף לא מסופר במה ציערו אנשים אלה את ר' מאיר¹¹ או משום מה עשו זאת; אך סביר להניח, שהיו מפשרי העם ומן המקולקלים שבהם. מעין מיקרהו של ר' מאיר אירע אולי לאבא חלקיה מצאצאיו¹² של חוני המעגל כמסופר בתענית כג ע"ב:

- 6 כי"מ גורס (לפי נ"נ רבינוביץ, דקדוקי סופרים [להלן: דק"ס], מינכן תרכ"ה — תרנ"ז): 'שמתניהו בעא לאבדיניהו'. ובגליון שם: 'בעי עליהו רחמי כי היכי דלמותו'.
- 7 להבנת דבריה של ברוריה ראה: יחסי תנאים ואמוראים לרבי יהודה ברבי קלונמוס, מהדורת הרב י"ל מימון, ירושלים תשכ"ג, עמ' לג בסוף ערך ברוריה.
- 8 כי"מ (לפי דק"ס) גורס: 'אדרכא תיבעי רחמי עליהו דלהדרו בתשובה'. שים לב: בתשובה ולא כרגיל בארמית של ארץ־ישראל תתובה — תתובא, ראה: ויקרא רבה לה ו, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשל"ב (הציטוטים להלן ממהדורה זו) עמ' תתכד ושם בחילופי נוסחאות; במיוחד לתרגום יונתן לדברים ל ב. או תיובא כמו בויקרא רבה לעיל, ובתרגום לירמיה לג ו. או תיובתא בתרגום לשיר השירים ה ה ומעט מאד בכבלי, כמו להלן בפנים. שכן בכבלי משמש שם זה בדרך כלל להשיב על דברים שנאמרו. וראה עוד בהערה הבאה.
- 9 בילקוט שמעוני, תהלים, תתסב, גורס פעמיים: בתיובתא. וראה עוד להלן בהערה 11.
- 10 את המונח בריונים פירש רב סעדיה גאון, בפירושו למסכת ברכות, מהדורת ווערטהיימער, ירושלים תרס"ח, דף ד, במובן חצופים. ואילו הערוך, ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, וינה תרפ"ו, ב, עמ' 190 ערך בריוני מפרש: 'לסטים ופריצים'. וכן מפרש רש"י למקומנו. (אולם בסנהדרין לו ע"א, ד"ה בריוני הוא מפרש: 'פריצים לשון בורים'; ובגיטין נו ע"א הוא מפרש: 'אנשים ריקים ופוחזים למלחמה'. במיוחד לרש"י לתענית כג ע"ב מפרש: 'בורים עמי הארץ'). ר' בנימין מוספא (ראה בערוך השלם, שם) מפרש: 'אלמים עושקים (וממנו נטל שיינהאק, ספר המשכיר, דף מט ע"ב בערוך) ואנשי מלחמה'. לוי ויאסטרוב מפרשים במילונייהם פראים או לסטים.
- 11 בשוחר טוב לתהלים קד לה, מהדורת ש' באבער, וילנה תרנ"א, דף רכד ע"ב הנוסח שונה: 'ר' מאיר הוה ליה ההוא מינא (!) בשיבכותיה והוה מצער ליה בקראי. הוה בעי רחמי עליה דלמות. אמרה ליה ברוריה איתתיה, מהו דעתך משום דכתיב 'יתמו חטאים', מי כתיב חוטאים "חטאים" כתיב. יסופין חיבייא מיד "ורשעים עוד". בעי רחמי עליהו דלהדרו בתיובתא' (וכן הוא בילקוט המכירי לתהלים למקומנו, מהדורת ש' באבער, ברדיטשוב תר"ס, דף עה ע"ב, אלא בלי המלה בקראי). לפי נוסח זה מדובר אולי ביהודי־נוצרי, או בנוצרי בקיא במקרא שבשאלותיו־פירושו ציער (בייש) את ר' מאיר.
- 12 יש לנו שתי מסורות (?) או שני נוסחים (?) על מוצאו של אבא חלקיה. האחת שהיה בן בנו של חוני המעגל, ראה: תענית כג ע"ב; וג' רטנר, אהבת ציון ירושלים, ווילנא תרס"ח, לתענית, עמ' 63 מביא נוסח: 'בר אחתיה דחוני מעגל' (!).

אמר (אבא חלקיה) לה לדביתהו ידענא דרבנן משום מיטרא קא אתו. ניסק לאיגרא וניבעי רחמי אפשר דמרצי הקדוש ברוך הוא וייתי מיטרא ולא נחזיק טיבותא לנפשין. סקו לאיגרא קם איהו בחדא זויתא ואיהי בחדא זויתא. קדום סלוק ענני מהך זויתא דרביתהו... ומאי טעמא קדים סלוק ענני מהך זויתא דהוות קיימא דביתהו דמר לעננא ידיה... אי נמי הנהו בריוני דהוו בשיבכותן אנא בעי רחמי דלימותו והיא בעיא רחמי דליהדרו בתיובתא.

המשפט האחרון אינו בכמה כתבי־יד אם כי הוא מופיע כבר בדפוס הראשון¹³. מכל מקום אם הוא משקף מסורת אותנטית הרי הדימיון בין שני המיקרים הוא גלוי; ברוריה אשת ר' מאיר ואשתו של אבא חלקיה סבורות, שבכוח תפילה יחזרו הבריונים בתשובה¹⁴. רעיון זה לא עלה כלל על דעת בעליהן במיקרים הנזכרים. אדרבא, הללו התפללו למותם של שכניהם שפגעו בהם. באופן שונה מהאמור נהג ר' זירא כמסופר בסנהדרין לז ע"א (כגירסת הר"ח):

הנהו בריוני דהוו בשיבכותיה דר' זירא דהוה מקרב להו ר' זירא כי היכי דניהדרו בתיובתא. והוי קפדי רבנן. כד נח נפשיה דר' זירא אמרו עד האידנא הוה ר' זירא בעי עלן רחמי השתא מאן בעי עלן רחמי. הרהרו בלבייהו והדרו בתיובתא.

ר' זירא¹⁵ היה אפוא מקרב את הבריונים החוטאים¹⁶ וחבריו הקפידו עליו. מכאן, שר' מאיר ואבא חלקיה (כמשוער) סברו תחילה כאותם חכמים־חברים של ר' זירא, שאין לקרב את החוטאים ולהחזירם בתשובה. בשלושת המיקרים הנזכרים, חזרו הבריונים בתשובה, אולם רק במיקרהו של ר' זירא מתגלה לנו טפח מדרך תשובתם; הם 'הרהרו בלבם' וחזרו

13 ראה דק"ס בהערה ד. מאלטער במהדורתו למסכת תענית, פילדלפיה תרפ"ח, טוען שלפנינו העברה מברכות י ע"א, אולם הוא מביא משפט זה בתוך סוגריים משום שהוא כבר מופיע בדפוס ונציה רפ"א. על מוטיבים אחדים דומים ראה בסיפור על 'חסידא דכפר אימי' בירושלמי תענית א, סד סע"ב — רע"ג.

14 בסוטה יד ע"א מסופר על משה רבינו שביקש רחמים על פושעי ישראל שיחזרו בתשובה. בכ"י אוקספורד גורס: והחזירם בתשובה. ועל הנפקא־מינה בין שתי הגירסות ראה במסכת סוטה, בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ז, עמ' רטז, בהערה 108.

15 קשה לקבוע באיזה ר' זירא מדובר ואם בארץ־ישראל או בבבל אירע המעשה. בעל יחוסי תנאים ואמוראים כותב (עמ' קלו, קמא, קמד) שהיו שני חכמים בשם ר' זירא (ושם בעמ' קמ מוסיף שהיה אף חכם שלישי בשם זה).

16 בזאת היה ר' זירא מתלמידיו של אהרן כמובא באבות דרבי נתן, מהדורת שכטר, נוסח ב, כד, ניריורק תש"ה (הציטוטים להלן, ממהדורה זו) דף כה ע"א: 'דבר אחר היה מתלמידיו של אהרן, מלמד שהיה אהרן שואל בשלום בוגדי ישראל והיה אחד מהם מבקש לעשות עבירה והיה אומר אוי לי מחר יבא אהרן וישאל בשלומי היאך אני משיבו. והיה בוש ולא היה סורח' (וראה שם בנוסח א, י"ב כה ע"ב). וראה שכטר, S. Schechter, *Aspects of Rabbinic Theology*, New York 1961 p. 321. והיתה גם גישה שלישית להחזרת חוטאים בתשובה: לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת. לא כאלישע שדחפו לגיחושי בשתי ידי ואל כיהושע בן פרחיה שדחפו לישו הנוצרי בשתי ידיו. ראה סוטה מז ע"א, ובהוצאת מכון התלמוד הישראלי, עמ' רצז ושי"נ.

בתשובה. וכדברי רבי: 'גדול כוחה של תשובה שכיון שאדם מהרהר בלבו לעשות תשובה מיד היא עולה... ולא עד הרקיע הראשון... אלא עד שהיא עומדת לפני כסא הכבוד'¹⁷. לצידם של שלושה המיקרים בהם בריונים אנונימיים חזרו בתשובה, נציע סיפור של בעל-תשובה הנקרא בשמו ובשם אביו ועונו גלוי. וכך מסופר בעבודה זרה יז ע"א:

והתניא אמרו עליו על אלעזר בן דרדויא¹⁸ שלא הניח זונה בכל העולם כולו שלא בא עליה. שמע פעם אחת שהיתה זונה בכרכי הים ונוטלת כיס דינרים בשכרה והלך ועבר עליה שבעה נהרות. בשעת הרגל דבר הפריחה. [יצאה בת קול] ואמרה כשם שפרחא אינה חוזרת למקומה כך אלעזר בן דרדויא אין מקבלין אותו בתשובה. הלך וישב בין הרים וגבעות ואמר הרים וגבעות בקשו עלי רחמים... שמים וארץ בקשו עלי רחמים... חמה ולבנה בקשו עלי רחמים. אמרו לו עד שאנו מבקשים רחמים עליך נבקש רחמים על עצמנו... אמר אין הדבר תלוי אלא בי. הניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכיה עד שיצתה נשמתו. יצתה בת קול ואמרה ר' אלעזר בן דרדויא מזומן לחיי העולם הבא... בכה ר' ואמר יש קונה עולמו בשעה אחת ויש קונה עולמו בכמה שנים. אמר ר' לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן אלא שקורין אותן רבי¹⁹.

דומה שמדובר כאן במיקרה של אדם עשיר שטוף זימה שלא היה תלמיד-חכמים²⁰. שכן קריאת התפעלותו של רבי 'לא דיין לבעלי-תשובה שמקבלין אותן אלא שקורין אותן רבי',

17 פסיקתא רבתי, מהדורת מ' איש שלום, תל-אביב תשכ"ג, שובה ישראל, מד, דף קפה ע"א וראה שם בהערה סא. בספר מעלות המדות לר' יחיאל בר' יקותיאל בר' בנימין הרופא, 'ירושלים תשכ"ח, בראש המעלה השבע עשרה, עמ' רכג, מביא מאמר זה בשם: ואמרו חז"ל, ומסיים את ההבאה: '... עד שהיא עולה ועומדת לפני כסא הכבוד'; וראה עוד בתרגום יונתן לדברים ל ב.

18 ברפוסים: 'רבי אלעזר בן דרדויא'. ור' נסים גאון, חיבור יפה מן הישועה, מהדורת הירשברג, 'ירושלים תשי"ד, עמ' פג גורס: 'אלעזר בן דרדויא', בלי התואר רבי. כ"מ, אגדות התלמוד ועין-יעקב אינם גורסים 'רבי' ראה דק"ס, הערות כ-ל. ויש להוסיף שגם הר"ח ובקטע מן הגניזה (ראה להלן בפנים) וכן גסטר, ספר מעשיות, ניר-יוק 1968², עמ' 169, סימן רנג אינם גורסים 'רבי'. ובגליון של כ"ס (ראה בהערה הבאה) כתוב דרדויא.

19 הנוסח הוא לפי כתב-יד ספרדי [להלן: כ"ס] למסכת עבודה זרה, שהוציא לאור ש' אברמסון, ניר-יוק תשי"ז וראה שם שינויי לשון ונוסח וכן דק"ס למקומנו. ובשינויים בספר מעשיות, שם, עמ' 168-169, ושם הסיום הוא כך: 'שמע רב פאפא ואמר אשריהם של בעלי תשובה' (ושם החוטא מופיע בסיפורנו שלוש פעמים. פעמיים שם אביו דרדויא, ופעם אחת הושמטה הדלי"ת הראשונה ונתקבל השם רדיא). על השם רב פאפא בגירסת ספר המעשיות ראה להלן בפנים בנוסח הקטע מן הגניזה. על הנחת הראש בין הברכים בתור ביטוי של 'הכנעה והצנעה כרי שתפילתו נשמעת יותר' (דברי הרלב"ג בפירושו למלכים א יח מב על אליהו, שעליו נאמר שם: 'ויגהר ארצה וישם פניו בין ברכיו'), יש להשוות למסופר על רבי חנינא בן דוסא ברכות לד ע"ב (ושם בירושלמי סוף פרק ה תיאור התפילה שונה). ומעניין הדבר, שבאוסטרליה נהוג באחד השבטים שהגברים יושבים בשעת אכל ובוכים כשראשיהם כופים בין ברכיהם. ראה: E. Durkheim, *The Elementary Forms of the Religious Life*, New York, pp. 435-436 ועל הדימיון בין סמלי אבלות וסמלי תשובה ראה עוד להלן בפנים ובהערה 53.

20 ראה לעיל, הערה 18.

מעידה, שרבי הופתע מאד משכרו המופלג של בעל-התשובה דילן ומהערכתו הרבה בבית-דין של מעלה. ואם נניח שמדובר כאן על תלמיד-חכמים בעל תואר 'רבי' מלכתחילה, אנו נוטלים לא רק מעוקצם של דבריו של רבי אלא אף מבטלים את משמעותם הפשוטה. ואכן לא רק לפי גירסת כ"ס¹⁹ לא מכנים את אלעזר בתואר רבי אלא כך היא אף הגירסה בקטע אחד מן הגניזה כלהלן: 'אמר ר' חננ'יה] בר' פפא בוא וראה כמה גדול כוחה של תשובה... מאיש אחד אלעזר בן דודא שמו וכו'²¹. הלשון 'מאיש אחד' מעיד עליו שלא היה תלמיד-חכמים. שכן לא זו דרך הלשון בה מתייחס תלמיד-חכמים לחבירו. וגם אין רבי חנניה 'מרבר' את אלעזר בתואר רבי²². לפיכך מסתבר, כאמור, שאלעזר אינו תלמיד-חכמים אלא אדם רודף תאוות²³, תשובתו נתקבלה משום שהגיע למסקנה ש'אין הדבר תלוי אלא ב' ולא בכל גורם חיצוני. ותשובתו היתה וידוי בפני איתני הטבע, צער רב על עוונותיו וגילוי החרטה העמוקה שבלבו ב'בכיה'. בכך, ישנו אדם ש'קונה עולמו בשעה אחת' כגון אלעזר בן דרדויא ו'יש קונה עולמו בכמה שנים'. ברם, ישנו אדם שאינו קונה עולמו בכלל כמו במיקרה הבא:

תנו רבנן הגזלין ומלוי בריבית שהחזירו אין מקבלין מהן והמקבל מהן אין רוח חכמים נוחה הימנו. אמר ר' יוחנן בימי רבי נשנית משנה זו²⁴. דתניא מעשה באדם אחד שביקש לעשות תשובה. א"ל אשתו ריקה אם אתה עושה תשובה אפילו אבנט²⁵ אינו שלך ונמנע ולא עשה תשובה²⁶.

לפנינו גזלן מובהק. חבל שאין התלמוד מגלה לנו מה גרם לו, או מי הוא זה שהשפיע עליו לחזור בתשובה. מכל מקום, חכמי-ההלכה הניחו כאפשרות, שגזלן מבקש לשוב בתשובה. ועליכך אנו שומעים גם להלן:

גזל מריש (=קורת עץ) ובנאו בבירה (=בבנין גדול) בית שמאי אומרים יקעקע כל הבירה ויתננו לו. ובית הלל אומרים נותן לו דמיו בשווי מפני תקנת השבין²⁷.

21 ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, א, ניוארק תרפ"ה, עמ' 201.

22 יש להעיר שבדרך כלל אין בספרות חז"ל ידיעות על חכמים, נקובי שם, שכשלו בדברים שבינו לבינה. יש בתופעה זו מה שמכנים הסוציולוגים 'חיפוי' של בני שיכבה חברתית אחת על אחד מחברים. על תופעה זו אני עתיד לדון אי"ה במקום אחר.

23 ר' נסים גאון חיבור יפה מן הישועה (לעיל, הערה 18), עמ' פב, מכנה את אלעזר 'עובד אלילים'. ור"ש אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 409, מביא נוסח אחר מתרגום ישן של חיבור יפה מן הישועה ושם נאמר על אלעזר בן תרדאי (!) שעבד ע"ז כל ימיו וכו'. ובספר המעשיות (לעיל, הערה 18), מסופר על אלעזר 'שעבד ע"ז שתיים ושלושים שנה'.

24 ראה תוספתא שביעית ח יא; ור"ש ליברמן, תוספתא כפשוטה, ב, שביעית, ניוארק תשט"ו, עמ' 595 ד"ה ושעשור.

25 רבינו חננאל גורס: אפילו דמי אבנט אינו שלך.

26 בבא קמא צד ע"ב. וראה דק"ס בהערה ג.

27 גיטין נה ע"א; ירושלמי גיטין ה, מז סע"א ותוספתא בבא קמא י ה, מהדורת צוקרמנדל, עמ' 367. ושנוי במשנה גיטין ה ה 'העיד ר' יוחנן בן גדגדה... ועל המריש הגזול שבנאו בבירה שיטול את דמיו מפני תקנת השבים'. והעיר כבר י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה,

תקנת השבין²⁸ תכליתה בלשון חז"ל²⁹: כדי לא לנעול דלת בפני בעלי תשובה³⁰, וכך היא ההלכה הרווחת בישראל כדעת בית הלל. וכבר אמר ר' עקיבא: 'נבראת תשובה וימין הקב"ה פשוטה לקבל שבים בכל יום'³¹.

וקרוב לזה מוסר ר' שמעון בן לקיש בשם רבי יהודה נשיאה: 'מאי דכתיב "וידו (קרי: וידי) אדם מתחת כנפיהם" (יחזקאל א ח) ידו כתיב. זה ידו³² של הקדוש ברוך הוא שפרוסה³³ תחת כנפי החיות כדי לקבל בעלי תשובה מיד מידת הדין'³⁴. מסתבר שבמאמריהם אלה מבקשים חכמינו ז"ל לזרז את שומעיהם לחזור בתשובה. וכך הוא בדברי ר' יהושע בן לוי: 'לא עשו ישראל את העגל אלא [כדי] ליתן פתחון פה לבעלי תשובה'³⁵.

ירושלים תשכ"ד², עמ' 954, שהמלים 'מפני תקנת השבים' הן הוספה. וכן הוא בעדיות ז ט (על חילופי השם של התנא המעיד, ראה: ר' אברהם אזולאי, אהבה בתענוגים מהדורת זלוטניק, ירושלים תשל"ז, עמ' 112, הערה 135). וראה עוד דבריו של שמואל, שהשיב על שאלת הגמרא מה פירושו של הכתוב: 'וישבו איש מדרכו הרעה ומן החמס אשר בכפיהם' (יונה ג ח) כלהלן: 'אפילו גזל מריש ובנאו בבירה מקעקע כל הבירה כולה ומחזיר מריש לבעלי' (תענית טז ע"א). וראה עוד על זמנה המשוער של התקנה מה שכתב, A. Büchler, *Studies in Sin and Atonement in the Rabbinic Literature of the First Century*, London 1928, p. 385ff. ובספר חסידים, מהדורת וויסטינעצקי, פרנקפורט ע"נ מיין תרפ"ד, עמ' 41, מג, כתוב: 'ולא אמרו תקנת מריש אלא בבאין לדין, אבל לצאת ידי שמים אין אומרים לו אלא שישב (מן) [את] הגזילה' (הציטוטים מספר חסידים להלן, הם ממהדורה זו).

28 על תקנה זו ועל השתלשלותה ראה מ"א בלאך, ספר שערי תורת תקנות, ב, וויען תר"ם, מחברת שניה עמ' 316–322 וביכלר (בהערה הקודמת), שם.

29 הרמב"ם בפירושו למשנה גיטין ה ה מפרש תקנת שבים: 'כדי שלא תתקשה דרך התשובה על בעלי העבירה' (כך בפרס נפולי רנ"ב, ונציה רפ"א). וביד החזקה, כהלכות גזלה ואבדה א יג, הוא משתמש בלשון אחר: כדי לקרב את הדרך הישרה על השבים

30 ראה ירושלמי סנהדרין י, כא סע"ג; בראשית רבא מהדורת תיאודור-אלבק, ירושלים תשכ"ה², פרשה צו (שיטה חדשה), עמ' 1215 (הציטוטים מבראשית רבה להלן, הם ממהדורה זו). באיכה רבה מהדורת בובר, וילנא תרנ"ט, פרשה ג, דף סט ע"ב, על הכתוב 'סכותה באף ותדרפנו' (איכה ג מב) הלשון הוא: '...אבל התשובה נמשלת לים מה הים הזה לעולם פתוח כך שערי תשובה לעולם פתוחים וכו'. אולם בתרגום לשיר השירים ה ה: 'ארום מרי עלמא אחד דשי תיובתא באנפי'.

31 פרקי דרבי אליעזר ראש פרק מג. אולם בכ"י עפשטיין נמסר מאמר זה בשם ר' ישמעאל (ראה: G. Friedlander, *Pirke de-rabbi Eliezer*, London 1916, p. 337). ובסדר אליהו זוטא, מהדורת איש שלום, וינא תרס"ד, כב, עמ' 37, מובא בשם ר' אליעזר כשיחה עם תלמידיו. ושם, עמ' 40 ראש פרק כג: 'אמרו לו תלמידיו לר' אליעזר (אולם ראה שם בהערה 1) רבינו אמור לנו היאך נעשה תשובה ונחיה. מיד פתח ואמר וכו', ועל שיחה נוספת של ר' אליעזר עם תלמידיו בענייני תשובה ראה עוד משנה, אבות ב י; אבות דרבי נתן, נוסח א, טו, לא ע"ב; שם נוסח ב, ועוד.

32 בליקוט שמעוני, יחזקאל א ח, שלז, גורס: '... ידיו של הב"ה שפרושות תחת כנפי החיות כדי לקבל בעלי תשובה מפני מדת הדין' (דרשה זו מבוססת על הקרי: וידי).

33 אין בין הלשון 'עשש יד' ובין 'פרש יד' ולא כלום. ראה ד' גולדשמיט, מחזור לימים נוראים, ב, ירושלים תשל"ל, עמ' 763, בהערה לשורה 23. וראה עוד שבת נו ע"ב מה שסיפר רב יוסף על חזיונו בחלום אחד ולהלן הערה 77.

34 פסחים קיט ע"א. ובתרגום ליחזקאל מתורגם פסוקנו במגמה הפוכה לגמרי.

35 עבודה זרה ד ע"ב. וראה עוד בעירובין סט ע"ב (= חולין ה ע"א): 'מקבלין קרבנות מפרשעי ישראל כדי שיחזרו בתשובה חוץ מן המשומד והמנסך יין והמחלל שבתות בפרהסיא'.

וכדברי רש"י שם: 'גבורים ושליטים ביצרם היו ולא היה ראוי להתגבר יצרם עליהן אלא גזרת מלך היתה לשלוט בהם כדי ליתן פתחון פה לבעלי תשובה. שאם יאמר החוטא לא אשוב שלא יקבלני, אומרין לו צא ולמד ממעשה העגל שכפרו ונתקבלו בתשובה'. ביסוד המעשים שהובאו לעיל ניכרת מגמתם של הדרשנים לעורר את שומעיהם לתשובה. מגמה זו מבארת גם את ריבוי מימרותיהם על חזרה בתשובה והכפרה שנשמכת לה.

אפשר שמגמה זו עומדת גם ביסוד ההלכה המבקשת לחוס על כבודו של בעל-תשובה, במשנה בבא מציעא ד' י': 'כשם שאונאה במקח וממכר כך אונאה בדברים... אם היה בעל-תשובה לא יאמר לו זכר מעשיך הראשונים'. וכבר הצביע הר"ח אלבק בפירושו למשנה זו, שרעיון זה ביטא בן-סירא באומרו: 'אל תכלים איש שב מפשע זכור כי כולנו חייבים' (מהדורת סגל, עמ' נא). יחסם החיובי והמעודד של חכמים אל בעלי-תשובה מתברר, אפוא, גם על רקע פגיעה אפשרית מצד הבריות ברגשותיהם של בעלי-תשובה וברתיעה שיכולה להלוות לפגיעה זו. על רתיעה לחזור בתשובה מפני הבושה אנו למדים גם מן המקור שלהלן:

'צורר עון אפרים צפונה חטאתו' (הושע יג יא) כל מי שיש בידו עבירה ומתבייש לעשות תשובה יחליפנה במעשה הטוב ויעשה תשובה ויתקבל. משל לאדם שיש לו צורות של זוזים רעים ילך אצל חנוני ויתן לו תוספת ומחליפם בזוזים טובים (ילקוט שמעוני הושע תקכט, עליפי פסיקתא רבתי).

אף כאן לא באה הצעה לסיגופים או למהלך ממושך של מעשה תשובה; הניסוח הפשטני מכונן להציע את דרך הישר כקרובה ופשוטה. ולסיכום הפרק: עד עכשיו הכרנו כמה בעלי-תשובה מפשוטי-העם. הדבר המאפיין בתשובתם (או שמא חז"ל רק קצרו בסיפוריהם?) שאין כל רמז למעשי כפרה סגפניים, כגון צומות ממושכים, או מיעוט אוכל ושתייה במשך שנים רבות, כדרך שראינו בספרות החיצונית מימי הבית-השני, וכפי שעוד נראה להלן.

ג

על בעל-תשובה מובהק מבין חכמינו, ר' שמעון בן לקיש, אנו שומעים כלהלן:

יומא חד הוה קא סחי ר' יוחנן³⁶ בירדנא, חזייה ריש לקיש ושוור לירדנא אבתריה³⁷. אמר ליה חילך לאורייתא. אמר ליה שופרך לנשי. אמר ליה אי הדרת בך יהיבנא לך

36 ראה דק"ס בהערה כ.

37 כ"מ גורס (לפי דק"ס): 'אדמייהו כאיתתא ושוואר אבתריה לירדנא'. ואילו בכתבי-יד אחרים ישנם שינויי לשון שונים. ראה, שם, דק"ס בהערה ל.

אחותי דשפירא מינאי³⁸. קביל עליה. בעי למיהדר לאתויי מאניה ולא מצי³⁹ הדר⁴⁰. אקרייה ואתנייה ושויה גברא רבא. יומא חד הוּוּ מפלגי כי מדרשא הסיף והסכין והפגיון והרומח ומגל יד ומגל קציר מאימתי מקבלין טומאה משעת גמר מלאכתן⁴¹. ומאימתי גמר מלאכתן, ר' יוחנן אמר משיצרפם בכבשן, ריש לקיש אמר משיצחצחן במים. אמר ליה ליסטאה בלסטיותיה ידע. אמר ליה ומאי אהנית לי התם רבי קרו לי הכא רבי קרו לי. אמר ליה אהנאי לך דאקרבינוך⁴² תחת כנפי השכינה⁴³ (בבא מציעא פד ע"א).

ריש לקיש היה אפוא 'לסטאה'⁴⁴, שחזר בתשובה על מנת לשאת את אחותו היפה של ר' יוחנן לאשה, ואין התלמוד רואה בכך כל פגם⁴⁵. ומה שמאלף לנושא דילן, שהתשובה במיקרה זה מתמצית בתלמוד תורה בלבד⁴⁶. אולם בחיבור מאוחר יותר אנו שומעים פרטים נוספים על פרטי התשובה של ריש לקיש, כלהלן:

- על יופיו של ר' יוחנן ראה בבא מציעא פד ע"א; פירוש ספר יצירה לר"י ברצלוני, ברלין תרמ"ה, עמ' 40.
 39 זהו מוטיב ידוע. על ר' אלעזר בר' שמעון, לדוגמה, מסופר, שנתמנה על האנגריא (ראה י' גוטמן, 'על שירותו של ר' אלעזר ברבי שמעון אצל השלטונות הרומיים בארץ־ישראל', ציון, יח [תשי"ג], עמ' 1–5) ולבסוף לימדו אליהו הנביא 'סיפרא'. וכאשר למד וידע סיפרא 'אמרין אפילו גולתא לא הוה יכיל טעין' (פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, ניוארק תשכ"ב [הציטוטים להלן ממהדורה זו], ויהי בשלח, עמ' 196–198). ובמדרש הנ"ל מסופר גם על כן־בית אחד בביתו של רבן גמליאל שלמד 'סיפרא' ואמרו עליו 'אפילו חדא סאה לא הוה יכיל טעין'. ואית דאמרין אפילו סבניתיה [=בגד] אין לא הוה חורן מעבר ליה מן עליו לא הוה יכיל מעבר ליה'. מוטיב זה מקורו אולי במאמרו של ר' חנן (בכ"מ: ר' יוחנן). שאמר על תלמוד תורה 'שהיא מתשת כחו של אדם' (סנהדרין כו ע"ב. ר"י ברצלוני, פירוש לספר יצירה, עמ' 58, גורס: מתששת). אולם ישנם מאמרים יותר אופטימיים שאין כאן המקום לדון בהם.
 40 מלה זו איננה בכמה כתבי־יד ראה דק"ס בהערה מ.
 41 על שינויי לשון במשפט זה ראה דק"ס הערה נ.
 42 כתבי־יד גורסים: דקריביתך. ראה דק"ס בסוף הערה נ.
 43 מעניין הוא הלשון לקרב, או להכניס תחת כנפי השכינה, שהוא בדרך כלל רווח ביחס לנוכרי. ראה הערתו של הרב י' ענגיל בגליונות הש"ס למקומנו. ובשבת לא ע"א אמר גר אחד להלל: 'ינוחו לך ברכות על ראשך שהקרבתי תחת כנפי השכינה'.
 44 ראה מקורות נוספים על מעשיו של ריש לקיש בצעירותו אצל א' היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, לונדון תר"ע, עמ' 1195.
 45 אף אם נקבל את דעתו של שי"ר, ערך מילין, פרג תרי"ב, ערך אבר, שסיפורנו הוא מאוחר מימי הסבוראים או של תלמידיו של רב יהודאי גאון, הרי עדיין העובדה של חוסר תגובה בעינה עומדת, אלא שהיא חלה על המספרים המאוחרים.
 46 רבינו תם, תוספות למקומנו ד"ה אי הדרת כך, סובר שריש לקיש היה תלמיד חכמים מתחילה אלא: 'שפרק עול תורה ונעשה עס־הארץ... וקאמר נמי מאי אהנית לי החם קרו לי רבי כלומר מעיקרא נמי הוּוּ קרו לי רבי אלא ששכחתי' (וכך גם פירש רבינו פרץ למקומנו, מהדורת הרשלר, 'ירושלים תש"ל', עמ' קנט). אולם דבריו קצת קשים; לפי פירושו היה צריך לומר מעיקרא רבי קרו לי והאידנא רבי קרו לי. שכן הלשון 'התם' ו'הכא' מציינים מקום ולא זמן (וראה עוד את קושייתו של היימאן [לעיל, הערה 44], עמ' 1194). לפיכך נראה לפרש כדעת רש"י ד"ה רבי קרו לי. וכיוצא בו פירש באגדות התלמוד. וראה עוד להלן בפנים.

בוא וראה כוחה של תשובה מר' שמעון בן לקיש שהיה הוא ושני רעיו גוזלים וחומסים כל אשר יעבור עליהם בדרך. מה עשה, הניח לשני רעיו שודדים בהרים ושב לאלוהי אביו בכל לבו בצום ובתפילה והיה משכים ומעריב לפני הקב"ה והיה עוסק בתורה כל ימיו ובמתנות עניים ולא שב אל מעשיו הרעים עוד ונרצת תשובתו. וביום שמת מתו שני רעיו השודדים בהרים ונתנו לר"ש בן לקיש חלק החיים ולשני רעיו בשאול תחתית (פרקי דרבי אליעזר מג)⁴⁷.

ריש לקיש חזר אפוא בתשובה 'בכל לבו'. תשובתו כוללת צום, תפילה, עיסוק מתמיד בתורה וצדקה — 'ונרצת תשובתו'. לעיל ראינו כי צום ותפילה כמרכיבי-תשובה היו נוהגים כבר בימי בית-שני, והם מורשת המקרא. אולם תלמוד תורה במסירות ובהתמדה, וכן צדקה וקבלה לעתיד לא לשוב למעשים רעים, הם חידוש חשוב במסופר כאן על ריש לקיש⁴⁸. על מרכיב נוסף במעשי התשובה אנו שומעים במסורת על שוחט שמכר בשר טריפה (אנו משייכים שוחט לשיכתבת תלמידי-החכמים, שכן לפחות בהלכות שחיטה היה צריך להיות בקיא). וכך הוא סיפור המעשה:

ההוא טבחא דאישתכח דנפקא טריפתא⁴⁹ מתותיה ידיה פסליה⁵⁰ רב נחמן ועבריה. אזל רבי מזייה וטופריה, סבר רב נחמן לאכשוריה. אמר לו רבא דילמא איערומי קא מערים. אלא מאי תקנתיה, כדרב אידי בר אבין. דאמר רב אידי בר אבין: החשוד על הטרפות אין לו תקנה⁵¹ עד שילך למקום שאין מכירין אותו⁵² ויחזיר אבידה בדבר חשוב או יוציא טריפה מתחת ידו בדבר חשוב ומשלו (סנהדרין כה ע"א).

אומנם אף כאן לא נזכרת המלה תשובה, אך בה מדובר⁵³. מכאן אנו למדים כמה דברים חדשים בדרכי-תשובה, שהיו כנראה נוהגים בבבל במחצית השנייה של המאה השלישית

47 וההמשך שם יש להשוות לקהלת רבה א טו; המאירי, חיבור התשובה, מהדורת א' סופר (הציטוטים להלן, ממהדורה זו), ירושלים תשי"ח, עמ' 62 ובספר מעשיות לגסטר (לעיל, הערה 18), עמ' 169 סימן רנד בשינויי לשון קלים. ורק את המשפט האחרון נציע כאן: '... והיה משכים ומעריב בתשובה (!) לפני הקב"ה... ועושה צדקות כפי כחו... ונתרצית תשובתו' וכו'.

48 בחנא דבי אליהו, ירושלים תשי"ד, סוף פרק יד, נאמר על תלמוד תורה בתור דרך תשובה, שהוא פתח גדול מכל הפתחים שפתח לנו עלידי עבדיו הנביאים. אולם בסדר אליהו רבה, מהדורת איש שלום (הציטוטים להלן, ממהדורה זו), וינה תרס"ב, עמ' 71, הנוסח לא מובן.

49 ככתבייד הגירסה: דנפיק טרפה; ראה דק"ס בהערה ה וביד רמה למקומנו גורס: דנפיק טריפתא. ישנם ראשונים שגורסים: שמתיה במקום פסליה, וצויין בגליון הש"ס.

51 בספר החינוך, מהדורת שעוועל, ירושלים תשי"ב, פא ט, עמ' קלח, גורס: 'אינו יוצא מחזקתו' (ואולי פירוש הוא). כ"מ גורס: 'לעולם אין לו תקנה'. אולם הר"ח גורס כמו בפנים.

52 בכמה כתבייד וראשונים נוסף: 'יילבש שחורים ויכסה שחורים ויחזיר וכו''. ראה דק"ס בהערה ו וזה הוא מטבע לשוני. ראה מדות ה ד (בגיוון לשוני: מתעטף שחורים); תוספתא חגיגה, מהדורת הר"ש ליברמן, ניוארק תשכ"ב, ב ט, עמ' 384 ושי"נ. וראה עוד מועד קטן יז ע"א; חגיגה טז ע"א; קידושין מ ע"א. ורק טבעי הוא שחששו מפני בעלי-תשובה רמאים. כבר בצוואת גד ה ז מדובר על 'תשובה אל אלהים באמת'.

53 רשי"ד ד"ה רבי מזייה וטופריה, מפרש: '... לנוול עצמו לעשות תשובה'. ובד"ה שאין מכירין אותו מפרש

לערך. הטבח רודף הבצע סבור היה שעל-ידי גידול שערותיו וציפורניו, שהם בדרך כלל סמלי אבילות, נתכפר לו עונווה והוא בעל-תשובה⁵⁴. אף רב נחמן היה סבור כן ורצה להחזירו לתפקידו הקודם כשוטט נאמן. אולם רבא חשש מפני מעשי-מירמה של אותו טבח, לפיכך הטיל על הטבח לגלות ממקומו אל מקום אחר שתושביו לא הכירוהו, ולתקן שם בדבר שבו נכשל בעירו⁵⁵. כלומר, הוא נכשל בחימוד ממון בעירו ועליו להוכיח שחדל לחמוד ממון. עניין חדש אחר כאן: חכמים מורים לו דרכי תשובה ולא הוא עצמו; דרכו לא נראית לחכמים כתשובה מספקת כדי להחזירו לחזקתו הראשונה. עניין נוסף הוא החובה המוטלת על החוזר בתשובה לנהוג בתשובה 'מידה כנגד מידה'⁵⁶. חובה זו מצויה כבר בהגדרת רב לבעל תשובה כפי שהיא שנויה ביומא פו ע"ב:

היכי דמי בעל תשובה. אמר רב כל שבא לידו עבירה (פעם אחת ושתיים) (וניצל) [ופירש] הימנה. מחוי רב יהודה באותו מקום באותה אשה או כיוצא בה ובאותו פרק⁵⁷.

הגדרה זו השפיעה על הוגי-הדעות בדורות הבאים כשבאו לדון בנושא דילן ועוד נשבו לדון בה להלן⁵⁸. העיקרון שבהגדרה האמורה מקורו בהלכה. נציע דוגמה אחת מתוך תוספתא סנהדרין ה ב (= סנהדרין כה ע"ב):

רש"י: 'דתשובה דהתם לאו עירומי הוא'. וכן פירש כבר הר"ח: '... כלומר חזר בתשובה'. וכן פירש בנימוקי יוסף על הר"ף למקומו. וביד רמה כותב: '... הלך וגדל את שעריו וציפורניו כאדם בעל תשובה שמתאבל (!) על מה שעשה'. וכך גם פירש המאירי, בית הבחירה לסנהדרין, מהדורת רלב"ג, ירושלים תשל"א, עמ' עט. וראה להלן בהערה 109.

54 ראה בסוף הערה 19 ובהערה הקודמת, וראה רש"י ד"ה ויחזיר אבידה וביד רמה למקומו.
55 על עניין תכלית הגלות כתב הרמב"ם, הלכות תשובה, ב ד: '... וגולה ממקומו שגלות מכפרת עון מפני שגורמת לו להכנע ולהיות עניו ושפל רוח'. וראה עוד סנהדרין לו ע"ב דבריו של רב יהודה; ספר חסידים, לח, עמ' 39–40.

56 ראה, לדוגמה, ספר חסידים, לח, עמ' 39. בויקרא רבה כא ה, עמ' תפ — תפא מובא בשם רבי סימון: 'אם עשיתה חבילות חבילות שלעבירות עשה כנגדן חבילות חבילות של מצוות' וכו'. המאירי, חיבור התשובה, עמ' 217, מפרש מדרש זה: '... ורוצה במלת כנגדן שישוּב מן העברות וישתדל בהיפך הענינים אשר נכשל בהם' וכו'. וראה עוד מה שכתב שם המאירי: '... והוא אומרם גם כן צדיקים דבר שחוטאים בו מתרצים'. והעיר המהדיר שאינו יודע את המקור. וראה עוד ערכין טו ע"א בדבריו של ר' חנינא בר חמא על מספרי לשון הרע: 'אם ת"ח הוא יעסוק בתורה וכו' (ההדגשות שלי — מ"ב). כך היא גירסת רבינו חננאל. ועל שינויי לשון ראה דק"ס למקומו בהערה ח; המאירי חיבור התשובה, עמ' 40. והלשון אצל הרמב"ם הלכות תשובה ב א (לפי דפוס רומי ר"מ): 'איזוהי תשובה גמורה זה שבא בידו דבר שעבר בו ואיפשר בידו לעשותו ופירש ולא עשה וכו''. וראה עוד דרשה לר' אברהם ב"ר דוד מפושקיריש, מהדורת א"ש הלוי, לונדון תשט"ו, עמ' כד; ודבריו של רב על אישיותו המלך בשבת נו ע"ב. ועל בעל-תשובה נוסף שנזכר שם, עוקבן בר נחמיה ריש גלותא, ראה בחיבור יפה מן הישועה (לעיל, הערה 18), עמ' עג והלאה; מנורת המאור, מהדורת ענעלאו, ג, ניריורק תרצ"א, עמ' 127; רש"י ותוספות למקומו ועוד. ועל תשובתה של רחב הזונה ראה רש"י לזבחים קטז ע"ב ד"ח אמרה; מכלתא פי' יתרו פיסקה א, מהדורת הורוביץ — רבין, ירושלים תש"ך, עמ' 189 ובהערה 4.

58 ראה הלכות תשובה להרמב"ם, ב א. ומאלף הוא שהרמב"ם קורא שם לתשובה זו כפי שהוגדרה על-ידי רב בשם 'תשובה גמורה' או 'תשובה מעולה'. אולם הוא גם מכיר בתשובה אחרת, פחותה בערכה הדתי

... סוחר שביעית זה היושב ובטל בשאר שני שבוע. כיון שהגיע שנת השמיטה התחיל מפשיט ידיו ורגליו ונושא ונותן בפירות עבירה, לעולם אין יכול לחזור בו עד שתגיע שמיטה אחרת ויבדק ויחזור בו חזרה גמורה. רבי נחמיה אומר חזרת ממון ולא חזרת דברים. כיצד, אמר מאתים דינר אילו כינסתי מפירות עבירה חילקו אותם לעניים.

ברם, אין זו התפיסה היחידה של בעל-תשובה. כבר שמענו לעיל את דבריו של רבי, רבו של רב, שסבר שגם 'הרהור לב' שמהרהר החוטא הרי זו תשובה נשגבה מאד. אף ר' מאיר לא הגדיר בעל-תשובה באופן חד-משמעי. לדוגמה, נציע את מיקרהו הבעייתי של אלישע בן אבויה, שעליו מסופר:

לאחר ימים חלה אלישע אתון ואמרן לר' מאיר הא רבך באיש. אזל בעי מבקרתיה ואשכחיה באיש. אמר ליה לית את חזר כך. אמר ליה ואין חוזרין מתקבלין⁵⁹. אמר ליה ולא כן כתיב: 'תשב אנוש עד דכא' (תהלים צ ג) עד דכוכה שלנפש מקבלין. באותה שעה בכה אלישע ונפטר ומת. והיה ר' מאיר שמח בלבו ואומר דומה שמתוך תשובה נפטר רבי⁶⁰.

אמת, לא נאמר כאן שאלישע חזר בתשובה⁶¹, אולם בגלל 'בכיתו'⁶² 'דומה' לו לר' מאיר

מקודמתה, והיא 'תשובה מועלת' אלא שאינה 'תשובה מעולה' (ראה לעיל, בהערה הקודמת). ובתפילת העמידה אנו מבקשים: 'החזירנו בתשובה שלמה' והיא היא 'תשובה מעולה' או 'תשובה גמורה'. ופירשו ר' שלמה מגרמיזא בסידורו, מהדורת מ"ר הרשלה, ירושלים תשל"ב, עמ' קז: 'שנעשה תשובה כהוגן ולא כאנשי ננוה שעשו תשובה שלא כהוגן'. והכתוב 'השיבנו ה' אליך ונשובה' (איכה ה כא) מתורגם: 'אתיב ה' יתנא לותך וניתוב בתיובתא שלימתא וגו'. וראה ספר הרקח, מהדורת ב"ש שניאורסון, ירושלים תשכ"ז, עמ' כ"ה, סימן ב ד"ה תשובת הבאה (הציטוטים להלן ממהדורה זו). השווה דבריו של ר' יהודה בר סימון: 'שובה ישראל עד ה' אלהיך' (הושע יד ב) אפילו כופר בעיקר' (פסיקתא דרב כהנא, שובה, עמ' 369). ומאלף הוא מיקרהו של אלישע 'שהלך להחזירו לגחזי בתשובה ולא חזר. אמר לו חזור כך. אמר לו כך מקבלין ממך כל מי שחטא והחטיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה' (סוטה מז ע"א, ובהוצאת מכון התלמוד הישראלי עמ' רצט ושי"ג). אולי ישנו הבדל קטן בין אלישע בן אבויה לגחזי: הראשון מגלה פתח כחיריו של מחט, הוא עדיין שואל אם יקבלוהו בתשובה. ואילו גחזי משוכנע באופן חד-משמעי שאין לו חזרה בתשובה. אולם ראה בהערה הבאה. ירושלמי חגיגה ב, עז סע"ב — רע"ג. אולם הכבלי (חגיגה טו ע"א) מוסר את שיחתם באופן שונה: ר' מאיר פונה אל אלישע בן אבויה ואומר לו: 'חזור כך'. והלה השיב לו: שמעתי מאחורי הפרגוד 'שובו בנים שובבים' (ירמיה ג יד) חוץ מאחר' (על הכינוי אחר ראה י' קוטשר, מלים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"א, עמ' 5–6; ח' ילון, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 292–296; 303–304). וישנן מסורות נוספות על שיחתם של השנים בקהלת רבה ז ח. ולפי אחת המסורות שם אמר לו ר' מאיר לאלישע: ... וכל הדא חכמתא אית כך ולית את חזור כך. השיב לו הלה: לית בחילי. אמר ליה למה. א"ל רוכב הייתי על סוס ומטייל אחורי בית המקדש ביום הכפורים שחל להיות בשבת ושמעתי בת קול מצפצפת ואומרת 'שובו בנים שובבים'. 'שובו אלי ואשובה אליכם' (מלאכי ג ז) חוץ מאלישע בן אבויה שהיה יודע כחי ומרד בו. וראה עוד קהלת זוטא, מהדורת באבער, וילנא תרפ"ה, דף סז ב — סח א; מדרש משלי, מהדורת בובר, ווילנא תרנ"ג, ו כ, דף כט א, בשינויי לשון.

61 ראה אורבך (לעיל, הערה 1), בייחוד עמ' 411. פרוץ אורבך הפנה את תשומת לבי לערוגת הבשם, ירושלים תש"ז, ב, עמ' 99, ואני מודה לו גם כאן על הערות שהעיר לי.

62 בקהלת זוטא, שם, הלשון הוא כך: 'באותה שעה זלגו עיניו דמעות שמח ר' מאיר וכו'.

שרבו חזר בתשובה. ר' מאיר מתאר את אדם הראשון כבעל-תשובה, שתשובתו כוללת מעשי-סיגופים קשים מאוד (ראה להלן), ולא רק 'בכיה'⁶³ בשעת, המוות⁶⁴. ואולי סבור ר' מאיר כי לא די בכיה לקבלת כפרה כפי שדי היה בכייתו של אלעזר בן דורדיא שנזכר למעלה, שנתקבלה בבית-דין של מעלה כאות וסימן לחזור בתשובה ומכאן לשון 'דומה' — כסגוריה בלבד.

לאור הדברים האמורים על התביעה לתשובה מידה כנגד מידה מן הטבח ומהסחר בפירות השביעית, מתבארת ענישתו העצמית של נחום איש גמזו⁶⁵ כמעשה תשובה, לפחות בעיניו ובעיני המביאים מעשהו, וזה עניינו:

אמרו לו תלמידיו רבי וכי מאחר שצדיק גמור אתה למה עלתה לך כך. אמר להם אני גרמתי לעצמי, שפעם אחת הייתי מהלך בדרך לבית חמי והיה עמי משוי'ג' חמורים. אחד של מאכל ואחד של משתה ואחד של מיני מגדים. בא עני אחד ועמד לי בדרך ואמר לי רבי פרנסני. אמרתי לו המתן עד שאפרוק מן החמור⁶⁶. לא הספקתי לפרוק מן החמור עד שיצתה נשמתו⁶⁷. הלכתי ונפלתי על פניו⁶⁸ ואמרתי עיני שלא חסו על

63 הרמב"ם בהלכות תשובה ב סוף הלכה א, פוסק: 'אפילו עבר כל ימיו ועשה תשובה ביום מיתתו ומת בתשובתו כל עונותיו נמחלין וכו'.' ושם ג יד הוא פוסק: 'כל הרשעים והפושעים והמשומדים וכו'וצא בהן שחזרו בתשובה וכו'.' כלום למד זאת הרמב"ם ממיקרהו של אלישע בן אבויה?

64 על תשובה בשעת מותו של אדם מובא בסדר אליהו רבה, (פכ"א) פי"ט, עמ' 117: 'ד"א "וירם מאגג מלכו" (במדבר כד ז) אלו רשעים גמורין שבישראל, שמכניסין יגון ואנחה בלבבן בשעת מיתתן בשביל מעשים שעשו. וחזרו ועשו תשובה ומיתין בתוך התשובה. אילו ואילו בני העולם הבא' (וראה ילקוט שמעוני, במדבר, תשעה), וראה עוד בהערה הקודמת; וכן נ' אלוני, 'שתי שורות לרבינו סעדיה גאון', סיני, פו (תש"ס), עמ' קז — קח.

65 רבינו חננאל פירש גמזו: 'שם מקום הוא. ראה על אמתת הדבר בדברי הימים (כ כח יח) הוא שנקרא לשם שם אחת העיירות גמזו והוא האמת' (הדגשת 'האמת' ואריכות דבריו של הר"ח באים להוציא מחוקתם דברי הגמרא ענינת כא ע"א, סנהדרין קח סע"ב. על מובנו של השם איש גמזו וראה עוד להלן). הערוך, ערוך השלם, ב, עמ' 307 ערך גם זו (גמזו) כותב: '... יש מפרשים שם מקום... ורבינו נסים פירש על שם שהיה אומר על צרה שהיתה עליו גם זו לטובה' (ראה חיבור יפה מן הישועה [לעיל, הערה 18], עמ' יג). ועל דבריו של רב נסים הגאון העיר שי"ר, שלפני הגאון לא היו דברי הגמרא הנ"ל. ראה רבינו נתן בעל הערוך, ורשה תרע"ג, עמ' 97; והנ"ל תולדות רבינו נסים, ורשה תרע"ג, עמ' 112 — 113, ודבריו של שי"ר צריכים עיון. וראה עוד אברמסון (לעיל, הערה 23), עמ' 396; קוהוט, מבוא לערוך השלם (לעיל, הערה 10), עמ' XXXII-XXXIII; כ"ז בכר, אגדות התנאים והאמוראים, א חלק א, יפו תר"פ, עמ' 44 בהערה 4; אורבך (לעיל, הערה 1), עמ' 402 בסוף הערה 37.

66 רבינו נסים (ראה בהערה לעיל) כותב בפאראפראזה: 'התמהמהתי קצת עד שפרקתי והנה הוא מת'. המלים 'התמהמהתי קצת' מוסיפות דראמטיות לסיפורנו. וראה עוד להלן, בהערה הבאה ובהערה 70. מכאן ואילך ישנם שינויי לשון בעלי עניין, שצוינו על-ידי מאלטער במהדורתו (לעיל, הערה 13), עמ' 84-85. ואולי החשוב שבהם נמצא בכ"י אוכספורד 366: '... ידים שלא מיהרו לפרוק מן החמור כך וכך תעלה בהן. ורגלים שלא מיהרו וכו'.' חוסר המהירות של נחום מודגש כאן כגורם למותו של העני. מובן שדבר זה מוסיף משקל דראמטי לסיפור. לשון זה הוא ככל הנראה אותנטי שכן כך הוא הלשון בכתב-יד לונדון, באגדות התלמוד, כ"מ ועוד. וכן הוא בחלקו בירושלמי: 'רגליי דלא רהטין מיתן לך וכו'', ראה עוד להלן בהערה 70.

68 רבינו נסים גאון (חיבור יפה מן הישועה [לעיל, הערה 18]) כותב: 'באה עלי חרטה גדולה והפלתי עצמי עלי'.

עיניך יסומו. ידיי שלא חסו על ידיך יתגמדו⁶⁹ רגליי שלא חסו על רגליך יתקטעו ולא נתקררה דעתי עד שאמרתי כל גופי יהא מלא שחין (תענית כא ע"א).

לפנינו סיפור אייטולוגי; הוא בא להבהיר את הגורמים למצבו הפיזי האיום של נחום איש גמזו כפי שראו אותו תלמידיו, והדברים מפורשים שם בגמרא. מעשיו של נחום הם בגדר הענשה עצמית קיצונית. הוא דן עצמו לא לפי דין תורה, אס־כי העיקרון 'מידה כנגד מידה' או 'במידה שאדם מודד בה מודדין לו', לפיו ביקש נחום להיענש, הוא גם ביסוד הענישה של בית־דין שלמטה (ראה שבת קה ע"ב; משנה, סוטה א ז, ועוד). העונשים שהוא מבקש הם, כאמור, 'מידה כנגד מידה', כמפורש על ידו בדבריו לתלמידיו. לפי הנוסח שבבבלי לא ברור מה עניין לשחין כאן, אולם דבר זה מתברר לפי הנוסח שבירושלמי פאה ח, כא ע"ב (= שקלים ה, מט ע"ב): 'נחום איש גמזו היה מוליך דורון לבית חמור. פגע ביה מוכה שחין אחד'⁷⁰. נחום ביקש 'כל גופי יהא מלא שחין' משום שחטא כלפי אדם מוכה שחין. לפנינו אפוא 'מידה כנגד מידה' במלואה, בקונטקסט של בקשת כפרה⁷¹.

69 אולי כדאי להשוות לסיפורנו מה שמוכא בספר חסידים, תרל"א, עמ' 169: 'זמעה ברבינו ר' מרדכי שהכה באגרופו את יהודי. אמר הזרוע שהכה היהודי תשכר. ושם ידו בחור שמונח בו בריח ושיכרה וכו'. כלומר מידה כנגד מידה, וראה עוד להלן בפנים.

70 אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, מהדורת לונץ, ירושלים תרנ"ט, עמ' תקפ"ד גורס בשינויים. וכן ישנם שינויים בירושלמי שקלים כ"י אוכספורד מהדורת א' סופר; וכן ראה הנוסח בחיבור יפה מן הישועה (לעיל, הערה 18), עמ' יג.

71 ספק רב אם נחום איש גמזו נחשב לבעל־תשובה במוכן המקובל בהגות היהודית הראצינאליסטית. שכן רב סעדיה הגאון, שהגדיר לראשונה את מושג התשובה, וממנו קיבלו וכך סברו בנושא התשובה כל ההוגים הראצינאליסטים שבאו אחריו, הגדיר אותה בספרו אמונות ודעות: 'זגדיה התשובה הם ארבעה. העזיבה והחרטה ובקשת הסליחה והחלטה שלא יחזור' (מהדורת הרב קאפח, מאמר ה, ה, עמ' קפב). ולהלן הוסיף הגאון: 'זיש לארבעה אלו שלושה נספחים. והם להרכות בתפילה ובצדקה ובהדרכת בני־אדם' (שם, עמ' קפג. לפירושו של מנחם זה ראה: מנורת המאור [לעיל הערה 57], ג, עמ' 130 ועמ' 134). אמור מעתה, לפי הגדרה זו אין לראות בנחום בעל־תשובה. שכן לכל המרובה תמצא אצלו גדר החרטה (ראה לעיל, הערה 68). ואילו גדר אחר של תשובה, 'בקשת כפרה', מקבל אצל נחום איש גמזו משמעות שונה, בעלת אופי סגפני־קיצוני, שלא נתכוון אליה רב סעדיה גאון. ואף לפי הגדרתו של הרמב"ם (הלכות תשובה, ב א–ב) שהיא בעיקרה הגדרתו של רב (יומא פו ע"א, ראה לעיל בפרק ג), אין נחום נכנס לגדר בעל־תשובה.

אולם בספר חסידים, יח, נזכר נחום איש גמזו בקשר ל'עשיית תשובה', ביחד עם אישים אחרים, מהם שהובאו למעלה. והמחבר הסיק ממיקרהו של נחום איש גמזו (ומימיקרהו של יקים איש צרורות בן אחותו של יוסי בן יעזר, שקיים בעצמו ד' מיתות בית־דין. ראה בראשית רבה פס"ה כב): 'הרי למדנו מי שחטא בעבירות חמורות והביא את עצמו לייסורין יש לו חלק לעולם הבא וכו'. כללו של דבר; בעל ספר חסידים, או מקורו, שאף הוא שייך לבני חוגם של חסידים אשכנז, רואה בנחום איש גמזו בעל־תשובה, או למצער, אישיות שיש לבעל־תשובה ללמוד ממנה. ואין עובדה זו צריכה להפתיע אותנו, אם נחום, שעליו אמרו: 'מלומד בנסים הוא' (תענית כא ע"א), השפיע במעשי־כפרתו, שהם לפנינו משורת הדין, על חסידים בעלי־מודעות עמוקה והרגשה ערה מאד בצורך דחוף במעשי־כפרה, שהעדיפו לחיות חיים של תורה לפני משורת הדין. לשון אחר, בלשונו של יצחק בער: '... החסיד הזה (של ספר חסידים) התכוון בעיקר לחקות את דמותם של החסידים הראשונים מימי המשנה והתלמוד... אבל יש נעימה חדשה בדבריהם... החסיד שלנו אינו מסתפק בהלכות שקבעו חכמי התלמוד, אלא הוא מודד את מעשיהם בקנה מידה של השקפה אסקטית חדשה' ('הגממה הדתית־החברתית של ספר חסידים').

בזאת נסתיימה הסקירה על תלמידי-חכמים שחזרו בתשובה ובאלה מעשים נקטו בבקשם כפרה על חטאיהם. לא רבים הם המקרים הקונקרטיים שהובאו למעלה (אם כי בשבת נו ב מוזכר עוד אמורא בתור בעל-תשובה. אלא שלא נמסר שם על עונו ולא על דרכי-תשובתו, ואפילו שמו מעורפל). אולם אין מכאן להסיק מה היה מספרם של תלמידי-חכמים שסרחו וחזרו בתשובה, שכן חז"ל זכרו, כמובן מאליו, והכירו במציאות 'כי אין אדם אשר לא יחטא' (מלכים א ח מו, דברי הימים ב ו לו). ואף למעלה מזה 'כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא' (קהלת ז כ). הם לא הוציאו עצמם מכלל זה, אולם הם סברו:

תנא דבי רבי ישמעאל אם ראית תלמיד-חכמים שעבר עבירה כלילה אל תהרהר אחריו ביום שמא עשה תשובה. שמא סלקא דעתך אלא אימא ודאי עשה תשובה. והני מילי דברים שבגופו אבל בממונו עד דמהדר ליה (ברכות יט ע"א)⁷².

חכמינו בארץ-ישראל ובבבל מגלים, אפוא, שאף ביניהם ישנם חוטאים, אם בעבירות שבין אדם למקום ואם בעבירות שבין אדם לחבירו. אך סברו שהללו חוזרים בתשובה לאלתר ותשובתם מתקבלת (ראה שבת נו ע"ב).

ד

נעיין עתה בתיאורם של אישים מן המקרא, מלכים וראשי-עם, שנחשבו כבעלי-תשובה. אף תיאורים אלה מלמדים על דרכי-תשובה בתפישתם של החכמים ועל הערכתם בעלי-תשובה.

ראש וראשון לבעלי-תשובה היה ראובן בכור בניו של יעקב כפי שמסופר במדרש:

'וישב ראובן אל הבור והנה אין יוסף בכור ויקרע את בגדיו' (בראשית לז כט), ואיכן היה. רבי אליעזר אומר עסוק היה בשקו ובתעניתו⁷³ וכיוון שנפנה הלך והציץ לאותו

ציון, ג [תרח"ץ], עמ' 8). נחום איש גמזו (וגם אישים אחרים שמדובר עליהם במאמר זה) היה אישיות אסקטית, למצער בתחום החזרה בתשובה ובמעשי-כפרה. על ההבדל בינו ובין החסיד האשכנזי בימי הביניים בתחום הנזכר, להלן בסוף מאמרנו.

72 נעיר על כמה שינויי לשון. הערוך, א, ערך אחר, עמ' 57, גורס: '...שוודאי חזר בו ועשה תשובה'. כי"מ גורס: 'א"ר חסדא לא אמרן אלא... ליה למריה'. ובסדר אליהו רבה, ג, עמ' 16 גורס: 'אם ראית ת"ח שעשה עבירה ביום אל תהרהר עליו למחר שמא עשה תשובה כלילה וכו'.

73 בפסיקתא דרב כהנא, שובה, עמ' 356 נוסף: 'היה עסוק על אותו המעשה שאירעו ולא נפנה' (ראה למעלה בצוואת ראובן). וכן הוא בתרגום יונתן: 'ותב ראובן לגובא ארום לא הוה עמהון למסעוד כד זבנוהי דהוה יתיב בצומא על דבלבל מצע אביו וכו' (בראשית לז כט, מהדורת ד' רידר, ירושלים 1974, עמ' 58). וכן הוא ברש"י בפירושו השני לפסוקנו. ברם, היו חכמים, שביקשו להסיר את הכתם המחפיר הזה מעל ראובן. ראה תרגום יונתן לבראשית לה כב; וברש"י, שם, בשם הגמרא בשבת. וראה עוד פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, מהדורת הרב קאפח, ירושלים תשכ"ג, עמ' מז ובהערה 3; פירוש התורה לרב שמואל בן חפני גאון, מהדורת א' גרינבאום, ירושלים תשל"ט, עמ' שמד.

הבור... אמר לו הקב"ה מעולם לא חטא אדם לפני ועשה תשובה ואתה פתחת בתשובה תחילה. חייך שכן בנך עומד ופותח בתשובה תחילה וכו' 74.

ר' אליעזר 75 ראה אפוא מעשי-כפרה כלבישת שק וכצום כחלק מן התשובה; סימן ואות לתשובה שלימה 76.
לפי מסורת אחרת, כפי הנראה מאוחרת יותר, היה אדם, ראשון החוטאים שחזר בתשובה:

באחד בשבת נכנס אדם במי גיחון העליון עד שהגיע המים עד צווארו ונתענה שבע שבתות עד שנעשה גופו כמין כברה. אמר אדם לפני הקב"ה רבון כל העולמים העבר נא חטאתי מעלי וקבל את תשובתי וילמדו כל הדורות שיש תשובה ואתה מקבל שבים. מה עשה הקב"ה פשט יד ימינו והעביר את חטאתו מעליו וקבל את תשובתו וכו' 77.

לפנינו מקור מאוחר יחסית 78 שבו סיגופים, טבילה ממושכת במים וצום, מבטאים תשובה שלימה שה' מקבלה. אך טעות היא לחשוב שמעשי-הסגפנות המיוחסים לאדם הראשון ונחשבים תשובה רצויה בעיני ה', הוא רעיון מאוחר בהגות התשובה. כבר למעלה ראינו דברים כיוצא באלה שאמר ר' אליעזר על תשובתו של ראובן וכך מוסר ר' מאיר על אדם הראשון עצמו:

אדם הראשון חסיד (גדול) היה. כיון שראה שנקנסה מיתה על ידו ישב בתענית מאה ושלשים שנה ופירש מן האשה מאה ושלשים שנה והעלה זרזי תאנים על בשרו מאה ושלשים שנה 79.

74 בראשית רבה פד יט, עמ' 1203 ו"ש. במגורת המאור לר"י אבוהב מהדורת פריס-קצנלבאן, ירושלים תשכ"א, סימן רעו, עמ' 584 בשינויי-לשון קלים. וראה עוד בספר חסידים, יט, עמ' 23.

75 במדרש משלי, א יב, דף כג ע"א, זוהי דעתו של ר' נחמיה.

76 פשוט הוא שעל מעשה התשובה גופו דרש התנא מן הפעל 'וישב' בפסוק: 'וישב ראובן... ויקרע את בגדיו' (בראשית לו כט). ובפסוק שלאחריו: 'וישב אל אחיו וגו''. וכבר פירש כך במדרש אגדה, אחרי, טז כד: "'וישב ראובן". תחילת מי שחזר בתשובה היה ראובן שנאמר: "'וישב ראובן... אל תקרי וישב אלא שעשה תשובה" (מדרש זה הובא על-ידי רמ"מ כשר, תורה שלמה, ו, ניו-יארק תש"ח, עמ' 1430, סימן קעד).

77 פרקי דרבי אליעזר, כ. וראה בספר חסידים, יט, עמ' 23–24. ולא מן הנמנע שמקורו של בעל פדר"א הוא קדום ונמצא בספר חיי אדם, ראה: ל' גינצבורג (להלן, הערה 86), א, עמ' 57, 197–198 בהערה 106 (הנ"ל במהדורה האנגלית I עמ' 87–88; V עמ' 114, הערה 106). פילון סבור שחנן היה בעל-התשובה הראשון. ראה ד' וולפסון, פילון, א, ירושלים תשל"ו, עמ' 119–120 ועל הלשון 'פשט יד ימינו' ראה לעיל, הערה 33.

78 ראה את הספרות שציין פרידלנדר במהדורתו האנגלית (לעיל, הערה 31), עמ' 147 בהערות. וראה עוד להלן בהערה 108.

79 עירובין יח ע"ב, ושם דק"ס בהערה צ בעבודה זרה ח ע"א ישנן שתי ברייתות שמספרות על אדם הראשון. האחת 'וישב ח' ימים בתענית ובתפילה' (בכ"ס ובדפוסים ישנים ליתא). ובשנייה נאמר: 'היה יושב בתענית ובוכה כל הלילה וחזה בוכה כנגדו'. והשווה ספר אדם וחזה, בתוך: א' כהנא, הספרים החיצונים, א, תל-אביב תרצ"ז, ח ב — ט ב, עמ' ו. ועל פרישתה של חזה מאדם ראה רמ"מ כשר, תורה שלמה, ב, עמ' רפ"ד, סימן קע"ב.

בתיאור זה של ר' מאיר נזכרים מעשי תשובה סגפניים ביותר שנעשים בתקופה ממושכת. ועל דוד המלך אמרו 'שהקים עולה של תשובה'⁸⁰:

אמר רבי אבהו⁸¹ בוא וראה כוח התשובה מדוד המלך ישראל שנשבע הקב"ה לאבות להרבות זרעם ככוכבי השמים לרוב ובא דוד למנות מספרם. אמר לו הקב"ה דוד אני נשבעתי לאבות להרבות זרעם ואתה בא לבטל את דברי⁸². בשבילך נתנה הצאן למאכל ובשלש שעות נפלו שבעים אלף איש (שמואל ב כד יז, דברי הימים א כא יד)... וישמע דוד וקרע את בגדיו ולבש שק ואפר ונפל על פניו ארצה לפני ארון ברית ה' והיה מבקש תשובה לפני הקב"ה ואמר רבון כל העולמים אנכי הוא שחטאתי העבר נא חטאתי ונרצה תשובתו⁸³.

על מעשים אלה, שהנם סמלי אבילות מובהקים⁸⁴, שעשאם דוד כבקשה לתשובה והם נתקבלו ברצון, יש להוסיף את הדברים הבאים:

... בעשרים ושתיים שנים נלקח רוח הקדש מדוד מלך ישראל. בכל יום ויום היה מוריד כוס דמעות ואוכל פתו באפר... אמר לפניו רבש"ע קבלני בתשובה שלמה לפניך כדי שתזכה את הרשעים לעוה"ב. ותאמר להם מה דוד מלך ישראל שעשה לפני דבר חמור, כיון שעשה תשובה קיבלתי אותו בתשובה, אף אתם אם עשיתם תשובה אני מקבל אתכם⁸⁵.

הדרשות הנזכרות על תשובתו של דוד המלך⁸⁶ מגלות באופן ברור כיצד הבינו חז"ל את מושג התשובה. כיוצא בו אנו שומעים על אחאב המלך, עליו אומר המקרא: 'דק לא היה כאחאב אשר התמכר לעשות הרע בעיני ה'' (מלכים א כא כה); 'ויעש אחאב בן עמרי הרע בעיני ה' מכל אשר לפניו' (שם טז ל). ועל רשעותו אמר ר' יוחנן: 'אין לך כל תלם ותלם בא"י שלא העמיד עליו אחאב עבודה זרה והשתחוה לו'⁸⁷. ועל הפסוק: 'ויוסף אחאב

80 מועד קטן טז ע"ב (=עבודה זרה ה ע"א), דבריו של ר' יונתן בן המצית הראשונה של המאה השלישית בן ארץ ישראל.

81 בנדפס: רבי אבא. בכתב"ד עפשטיין כמו בפנים. ראה במהדורות של פרידלנדר (לעיל, הערה 31), עמ' 338 שלא העיר על שינוי חשוב זה. וכן הוא בילקוט שמעוני, שמואל ב, קסה על-פי הפסיקתא. והעיר על-כך הרד"ל בפירושו בהערה יז.

82 פסיקא זו חסרה בנדפס. והבאתי מילקוט שמעוני (בוזערה הקודמת) והיא נמצאת בכתב"ד עפשטיין (ראה פרידלנדר, שם, עמ' 338).

83 פרקי דרבי אליעזר, מג.

84 ראה לעיל הערה 53 ולהלן בהערה 109.

85 ילקוט שמעוני, שמואל ב כג א, קסה, על-פי תנא דבי אליהו.

86 על המקורות לחטאיו של דוד המלך, העונשים שנענש בהם ועל דרכי כפרתו, ראה אצל גינצבורג, אגדות היהודים, ה, רמת גן תשל"ה עמ' 179, בייחוד בהערות 94–96.

87 סנהדרין קב ע"ב.

לעשות להכעיס את ה' אלהי ישראל מכל מלכי ישראל אשר היו לפניו' (שם טז לג), דרש ר' יוחנן: 'שכתב על דלתות שמרון אחאב כפר באלהי ישראל לפיכך אין לו חלק באלהי ישראל'⁸⁸. אומנם במקרא עצמו מסופר על אחאב שחזר בתשובה: 'ויהי כשמע אחאב את הדברים האלה ויקרע בגדיו וישם שק על בשרו ויצום וישכב בשק ויהלך אט' (שם כא כז). אולם חז"ל הוסיפו פרטים נוספים על תשובתו של רשע זה:

כיון ששמע כך (ראה מלכים א יז א) התחיל בוכה. הדא הוא דכתיב: '...ויצום וישכב בשק ויהלך אט' (שם כא כז). כמה נתענה, שלוש שעות נתענה. אם היה למוד לוכל בשלש אכל בשש אם למוד לוכל בשש אכל בתשע. 'ויהלך אט'. מהו 'אט', ר' יהושע בן לוי אמר שהיה מהלך יחף. כתיב: 'ויהי דבר ה' אל אליהו התשבי לאמר, הראית כי נכנע אחאב מלפני' (שם כא כט). אמר הקב"ה לאלהיו ראה מנה טובה שנתתי בעולמי. אדם חוטא לפני כמה ועושה תשובה ואני מקבלו. הדא הוא דכתיב 'הראית כי נכנע אחאב מלפני' חמית אחאב עבד תשובה⁸⁹ וכו'.

מאלף הוא שהפרט שאחאב 'היה מהלך יחף' איננו חידוש פרשני של ר' יהושע בן לוי בן המאה השלישית שדבריו הובאו למעלה; כבר יוסף בן מתתיהו כותב: '... אז תקפו את אחאב עצבות וחרטה על המעשה (= רצח נבות היזרעאלי) והוא לבש שק והתהלך ברגלים יחפות ולא טעם לחם והתוודה על חטאיו והשתדל באופן זה לרצות את אלהים וכו' (קדמוניות היהודים, בתרגום א' שליט, ח 362, עמ' 304). כל מעשי-התשובה של אחאב המתוארים למעלה הם סמלי אבילות מובהקים⁹⁰. הווה אומר שכשאדם 'מתאבל' על חטאיו תשובתו היא שלימה.

מגמתן של דרשות אלה, היתה לעודד חוטאים לחזור בתשובה. שהרי אם רשעים גמורים יכולים לשוב בתשובה אף שומעיו של הדרשן יכולים לעשות כן, ואל יתיאש אדם מן התשובה. מגמה זו מפורשת אצל כמה מן הדרשנים הנזכרים ואילו בדברי אחרים היא מובלעת⁹¹. וכך גם הכינו את הדברים הוגים כימי-הביניים⁹².

מגמה זו של שרטוט דמויות כדי לקרב את השומעים לתשובה מכוונת עם העדויות העולות מן הספרים החיצוניים, שמקצת דבריהם הובאו למעלה, ועם 'תקנת השבין' של

88 שם, שם.

89 ירושלמי סנהדרין, ב, כח ע"ב. ראה בפסיקתא דרב כהנא עמ' 360 וש"נ; מנורת המאור לר"י אבוהב (לעיל, הערה 74), סימן רפד עמ' 599 ובהערה 10.

90 ראה לעיל, הערה 84.

91 מגמה זו בולטת בייחוד לאור דברי התנא, ששנה במשנה (סנהדרין י ב): 'שלושה מלכים אין להם חלק לעולם הבא... ירבעם אחאב ומנשה' (וראה עוד בתוספתא סנהדרין יג ה). מאלפת היא ההערכה האמביואלנטית של אחאב בספרות חז"ל. ראה ירושלמי סנהדרין י ב, כח ע"ב: 'ר' לוי עבד דרש הדין קרייא אשתא ירחי לגנאי... שיתא ירחא לשבח וכו'.' וראה עוד ירושלמי סוטה ג ד, יח ע"ד.

92 ראה לדוגמא בספר ארחות צדיקים (או ספר המדות), ירושלים תשכ"ז, עמ' רו.

בית-הלל. העובדה שבעלי תשובה מתוארים בספרותנו במרוצת מאות שנים בתיאור כמעט סטריאוטיפי, מרמזת אולי על קדמותה של המסורת בדבר דמותם של בעלי-תשובה קדמונים. מסורת זו כנראה נתגבשה והלכה, ואחר-כך נתקדשה על הדורות הבאים. גיבוש וקידוש אלו אינם מונעים הוספת פרטים וחידוש במסורות כמו הדוגמה הבאה:

תדע לך כח [הצדקה] והתשובה. בוא וראה מאחאב מלך ישראל שעשה תשובה גדולה⁹³ שגזל וחמס ורצח... [ושלח וקרא ליהושפט מלך יהודה והיה נותן לו מלקות ארבעים שלש פעמים ביום...] ⁹⁴ בצום ובתפילה והיה משכים ומעריב לפני הקב"ה והיה עוסק בתורה כל ימיו ולא חזר למעשיו הרעים עוד ונרצית תשובתו וכו' (פרקי דרבי אליעזר מג).

כאן אנו שומעים לראשונה על בעל-תשובה, שמבקש מריעו להלקותו בהקשר של תשובה ובקשת כפרה⁹⁵. על תשובתו של מנשה, מלך רשע אחר, שהיה גדול בתורה וידע לדרוש 'חמשים וחמש פנים בתורת כהנים'⁹⁶, מסופר בהרחבה:

אמר ר' לוי⁹⁷: מולא⁹⁸ של נחושת עשו לו (=למנשה) ונתנו אותו בתוכה והיו מסיקין תחתיו. כיון שראה שצרתו צרה לא הניח עבודה זרה בעולם שלא הזכירה. כיון שלא הועיל ולא כלום אמר זכור אני שהיה אבי מקרא אותי את הפסוק הזה בבית הכנסת 'בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבת עד ה' אלהיך ושמת בקולו. כי אל רחום ה' אלהיך. ...ולא ישכח את ברית אבותיך אשר נשבע להם' (דברים ד ל-לא). הרי אני קורא אותו אם עונה אותי מוטב ועם לאו הא כל אפיא שוין. והיו מלאכי השרת מסתמין את החלונות שלא תעלה תפילתו של מנשה לפני הקב"ה. והיו מלאכי השרת אומרים לפני הקב"ה: רבש"ע, אדם שעבד עבודה זרה והעמיד צלם בהיכל אתה מקבלו בתשובה. אמר להן אם איני מקבלו בתשובה הרי

93 ראה בהערה 1 של הרד"ל.

94 כך הנוסח בכתב-יד עפשטיין, ראה פרידלנדר (לעיל, הערה 31), עמ' 377 ושם בהערה 10. ובספר ארחות צדיקים (ראה לעיל בהערה 92) כותב: 'צא ולמד מאחאב... וקרא ליהושפט מלך יהודה ונתן לו מלקות בכל יום שלש פעמים. ובצום ובתפילה היה משכים ומעריב לפני הקב"ה ולא שב אל מעשיו הראשונים וכו'.

95 אף זה מרכיב חשוב במשנת חסידי-אשכנז, ראה בסמוך.

96 זוהי ברייתא בסנהדרין קג ע"ב. וראה שם קב רע"ב בין רב אשי ובין מנשה שנתגלה לו. וראה רמב"ם הלכות תשובה ג י.

97 בפסיקתא דרב כהנא, שובה, עמ' 365: 'אמר ר' לוי בר חיתה' (ראה שם בח"ג). ברות רבה הו: 'ואמר ר' לוי בר חיתא'. ועל חילופי לשון ראה המאירי, חיבור התשובה, עמ' 29.

98 הוא המוליאר. ראה י" ברנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג, עמ' רעב.

אני נועל את הדלת בפני כל בעל-תשובה⁹⁹. מה עשה לו הקב"ה, חתר לו חתירה מתחת כסא הכבוד שלו ושמע תחינתו וכו' (ירושלמי סנהדרין י, כח סע"ג)¹⁰⁰.

אין אומנם כל יסוד חדש בציור התשובה. מכל מקום, המגמה לעורר חוטאים לשוב בתשובה וה' יקבלם, מוטעמת יפה בפסיקה שלנו, שכן מלך שהעמיד צלם בהיכל ה'¹⁰¹, סייע לו ה' בכבודו ובעצמו, ובניגוד לדעתם ומעשיהם של מלאכי-השרת, לשוב בתשובה לפניו, מפני שאין הוא 'נועל את הדלת בפני כל בעל-תשובה' (ראה למעלה עמ' 165, בהערה 30). בלשון אחר, אך באותה מגמה עצמה, אמר ר' חנין על קין שהקב"ה עשאו 'אות לבעלי תשובה' (בראשית רבה כב יב). ועל עכן אמרו 'שהראה דרך לשבים' (ויקרא רבה ט א). על בעל תשובה אחר, יאשיהו המלך, אומר רב: 'אין לך גדול בבעל-תשובה יותר מיאשיהו' (שבת נו ע"ב). מן הסתם סמך רב את הערכתו על הפסוק: 'וכמהו (=יאשיהו) לא היה לפניו מלך אשר שב אל ה' בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאדו¹⁰² ככל תורת משה ואחריו לא קם כמהו'¹⁰³. המקרא גם מעיד על מעשיו הגדולים להשיב את העם בתשובה¹⁰⁴. טיבה של תשובתו שלא מפורשת במקרא שנויה בתענית כב ע"ב:

כי הוה ניחא נפשיה חזא ירמיהו שפוותיה דקא מרחשן. אמר שמא חס וחלילה מילתא דלא מהגנא אמר אגב צעריה, גחין ושמעיה דקא מצדיק עליה דינא אנפשיה¹⁰⁵. אמר 'צדיק הוא ה' כי פיהו מריתי' (איכה א יח). פתח עליה ההיא שעתא 'רוח אפינו משיח ה' (איכה ד כ)¹⁰⁶.

99 בסנהדרין קג רע"א שנוי: 'אמר ר' יוחנן כל האומר מנשה אין לו חלק לעוה"ב מרפה ידיהו של בעלי תשובה דתני תנא קמיה דר' יוחנן מנשה עשה תשובה לג שנה [ונקבלו הקב"ה]'. כך הסיום בספר ארחות צדיקים, עמ' כו). בראשית רבה צז (שיטה חדשה), עמ' 1215: '... אמר (=קין) לפניו... באותה שעה אמר הקב"ה אם אין אני מוחל לקין אני נועל דלת בפני כל בעלי תשובה וכו'... וראה עוד ספר חסידים, מהדורת הרב מרגליות, ירושלים תשי"ז סימן תקצ"ד, עמ' שפח.

100 המקבילות צוינו על-ידי מנדלבוים במהדורתו לפסיקתא דרב כהנא, עמ' 364, בהערה לשורה 10. וראה גם יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים בתרגומו של א' שליט, ספר י 41–44, עמ' 347.

101 ראה דברי הימים ב לג א–ט; מלכים ב כא ב–ט.

102 המקורות על מעשיו הרעים של מנשה צוינו על-ידי הר"ל גינצבורג, אגדות היהודים (לעיל, הערה 86), ו, עמ' 221–222, בהערה 96–98. וראה שם עמ' 224 בסוף הערה 108, שמנשה לא חזר בתשובה שלימה. ובפרקי דרבי אליעזר, מג, מסיים: 'באותה שעה אמר מנשה אית דין ואית דיין'. וכן הוא בפסיקתא דרב כהנא, עמ' 366.

103 מלכים ב כג כה. על אותו פסוק מסתמך גם בעל סדר עולם רבה, מהדורת רטנער, ניו-יורק תשכ"ו, דף נד ע"א–ע"ב.

104 ראה מלכים ב פרקים כב–כג. ובשינויים מסוימים דברי הימים ב פרקים לד–לה. וראה י' ליוור, 'יאשיהו', אנציקלופדיה מקראית, ג, בייחוד עמ' 418 ואילך.

105 כ"מ (לפי דק"ס) גורס: 'אתא ירמיה לשיולי ביה חזא דמרששא שיפוותיה. אמר ח"ו אגב צעריה קאמר מלחא כלפי שמיא גחין עליה שמעיה דמצדיק דינא אנפשיה וקאמר וכו'... וראה עוד דק"ס בהערות ל–מ. ושינויים נוספים במהדורתו של מלטער (לעיל, הערה 13).

106 וראה עוד המקורות שצוינו על-ידי הר"ל גינצבורג, אגדות היהודים (לעיל, הערה 86), ו, עמ' 225 בהערה 119.

צידיק הדין, שהצדיק יאשיהו על עצמו אחרי שנפצע באופן אנוש על-ידי נכו מלך מצרים הוא סימן לתשובה שלימה¹⁰⁷.

בתיאורים שלעיל ישנו ביטוי חזק וברור למגמה, שכבר הצבענו עליה למעלה, לקרב רחוקים לחזור בתשובה. אולם בעוד שהתביעה מפשרתי העם היא תביעה למעשה מינימאלי ולכוונת לב, הרי התשובה שנתבעת מן האליטה, מנהיגי-עם ומלכים, היא תובענית יותר; עליהם להוכיח לא רק כוונת לב אלא גם מעשים בעלי-אופי סגפני שכלולים בהם יסורי גוף ונפש. תביעה זו השפיעה לא מעט על ניסוחן של דרכי-תשובה, בתקופה מאוחרת יותר.

ה

בזאת נסתיימה סקירתנו על בעלי-תשובה מימי הבית-השני ועד למאה השמינית, זמן חיבורם או עריכתם המשוערים של פרקי דרבי אליעזר ושל סדר אליהו רבה¹⁰⁸.

ראינו שבעל-תשובה מתוודה על חטאיו, מתחרט עליהם, מפיל תפילה ותחינה לפני הקב"ה ומקבל על עצמו לא לחזור למעשיו הרעים. הוא צם לעיתים לתקופה ממושכת, הוא אינו אוכל בשר או 'מאכל תאוה', הוא אינו שותה יין ושיכר. לעיתים הוא חייב לגלות ממקומו, ליקה מלקות ארבעים או טובל טבילות ממושכות. הוא מרבה בתלמוד-תורה ובמתן צדקה כדי שתשובתו תהיה שלימה. ולא זו אף זו; תשובה שלימה כוללת אף סמלים של אבילות: בכי, קריעת בגדים ולבישת שק ואפר, אכילת פת באפר, גידול שער וצפרנים, פרישה מן האשה, הליכה ללא מנעלים ואמירת צידוק הדין. העובדה שישנם סמלים מסויימים שהנם משותפים לאכל ולחזור בתשובה, מצביעה על הלך-נפש דומה. שניהם סובלים מרגשי אשמה עמוקים והם זקוקים למעשי-כפרה שמשמשים ניקוז להרגשות אלה. אולם יש גם הבדל תהומי ביניהם. אכל איננו יכול לפעול להחזרת מצבו לקדמותו: המת הקרוב, שעליו הוא מתאבל, לא יחזור לו¹⁰⁹. לעומתו בעל-תשובה יכול, בפעילות מסויימת, לחזור למצבו הקודם אם לא למעלה מזה. שכן 'מקום שבעלי תשובה עומדים [שם] צדיקים גמורים אינם עומדים [שם]'¹¹⁰. פעילות זו שכוללת מעשי-כפרה, שיש בהם מידה לא-

107 על הדימיון בין סימני אבילות ובין אותות של תשובה שלימה ראה בסמוך בפנים.

108 ראה צונץ, הדרשות בישראל, נערך והושלם על-ידי הר"ח אלבק, ירושלים תשי"ד, עמ' 135–136 ושם עמ' 420 בסוף הערה 27. ועל זמן חיבורו של סדר אליהו, ראה: א"א אורבך, 'לשאלת לשונו ומקורותיו של ספר סדר אליהו', לשוננו, כא (תשי"ז), עמ' 183–197. וראה לעיל בהערה 78.

109 ראה נ' רובין, 'דפוסי האבל היהודיים בא"י בתקופת המשנה והתלמוד', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ז, עמ' 254. וראינו לעיל בצוואת ראובן א' י, שאומר: 'ואתאבל על עוני. לא ידוע לי אם נחקר אי-פעם נושא חשוב זה על הדימיון ועל השוני בין מעשי כפרה של בעלי-תשובה ושל אבלים. וראה עוד דבריו של דוד לאחר שנודע לו כי בנו מת, שמואל ב'יב כג.

110 ברכות לד ע"ב וסנהדרין צט ע"א לפי דעת רבי אבהו וכנגד דעת ר' יוחנן. ועל שינויי לשון ראה פירוש ספר יצירה לר"י ברצלוני, עמ' 44; דק"ס בהערה ח. י' תשבי, משנת הזוהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' חשנט מביא לשון הזהר: 'רבי יוסי אמר מקום שבעלי תשובה עומדים בו בעולם ההוא צדיקים גמורים אין להם רשות לעמוד בו וכו' (וראה שם עמ' תשמג). אולם בברייתא (תוספתא סוכה ד ב) כמות שהיא

מבוטלת של הענשה עצמית, או הימנעות ממעשים מסויימים, בייחוד כאלה שהאדם רגיל בהם, הם ממהותה של תשובה שלימה¹¹¹, כפי שראינו במקורות שהובאו לעיל. בדומה מגדיר י' תשבי את מהות התשובה שהיתה נהוגה בחוגם של חסידי אשכנז: לא זו בלבד שהתשובה אינה פוטרת מן העונש, אלא עצם מהותה היא הענשה עצמית בכל חומר הדין¹¹². זהו אפוא עיקרון השווה במהותה של תשובה למן התקופה הקדומה ועד לימי הביניים, לחוגם של חסידי־אשכנז. ברם ישנו הבדל עקרוני ומכריע ביניהם; כפי שהראה י' בער, חסידי אשכנז פיתחו במשנה סדורה תורה שלימה בעלת טרמינולוגיה חדשה לארבעת סוגי התשובה וקבעוה לפרטיה. הם 'קבעו תיקוני תשובה סגפניים מדוקדקים לכל חטא וחטא', ובזאת הם הושפעו מן הנוצרים שבסביבתם¹¹³ בעוד שבעלי־תשובה בימי בית־שני ובתקופת המשנה והתלמוד הציגו מעשי־כפרה וסדרי־תשובה הבאים באורח ספונטאני יותר. ספונטאניות זו נחלשה והלכה כמרוצת הדורות, והיתה לתורה שניצניה וראשית גיבושה כבר ניכרים במשנתו של רב סעדיה גאון בהגדרת המושג תשובה¹¹⁴.

חסידי־אשכנז ביקשו לחקות בעלי־תשובה מימי המשנה והתלמוד. הזכרתם של בעלי תשובה קדמונים בספר חסידים בהקשר של תשובה מצביעה על החשיבות שייחסו להם מוריהם של חסידי־אשכנז¹¹⁵.

נבדוק אפוא את השפעתם של מוטיבים מכריעים, שדנו בהם לעיל במשנתם של חז"ל, על שיטתם של חסידי אשכנז:

א) מעשי־התשובה של הטֵבֶח בבבל ושל סוחרים שביעית, שנעשו לפי הוראתם של חכמי־הלכה ומעשה־הכפרה של נחום איש גמזו, מיוסדים על העיקרון של מידת העונש כנגד מידת העבירה. לפיכך הקביעה כי

... כדי להקל את העונש בעולם הבא, על האדם לקבל על עצמו בעולם הזה מעשי תשובה השקולים כנגד כל עבירה ועבירה, על דעה זו מיוסדת כל התורה של 'תשובה

שנוייה בבבלי סוכה נג ע"א ובירושלמי סוכה ה ד, נה ע"ב, אין נטייה ברורה להעדיף בעלי־תשובה על־פני צדיקים. א"א הלוי, אגדות האמוראים, תל־אביב תשל"ז, עמ' 101, סעיף ו בהערה 1, כבר ציין ללוקאס טו ז: 'ואני אומר לכם ככה תרכ השמחה בשמים על חוטא אחד השב מחטאיו מעל תשעים ותשעה אנשי צדק אשר אין להם דבר להינחם עליו'. והנ"ל, פרשיות באגדה, תל־אביב תשל"ג, עמ' 364 מביא את דבריו של פילון על חשיבותה של התשובה.

111 לאחרונה הרצה י"י רוס על הנושא: התשובה — חויה פנימית או עשיית מעשים? דבריו נתפרסמו בקובץ הגות, מאסף למחשבה יהודית, ירושלים תש"ם, עמ' 139–151. הוא מבחין בעקבות הרמב"ם בין תשובה בזמן שבית־המקדש היה עומד על תלו ובין תשובה בזמן הזה. הבחנה זו צריכה עיון מפורט שחורג ממסגרת מאמרנו. בחלק ניכר מדבריו ישנו פולמוס נגד י' תשבי, על ההבחנה במהות התשובה כפי שהיתה נהוגה אצל חסידי־אשכנז לבין בעלי־המוסר הספרדים. המחבר מגיע למסקנה שאין הבדל מהותי ביניהם אלא הבדלי דגש בלבד. ברם, למסקנה זו אין ביסוס מספיק.

112 משנת הזהרה (לעיל, הערה 110), עמ' תשל"ז, ושם גם סקירה קצרה על ארבעה סוגי התשובה וכינוייהם. וראה על־כך בהרחבה ספר הרקת, ירושלים, עמ' כה ואילך; ספר חסידים, לו.

113 ראה: י' בער (לעיל, סוף הערה 71), עמ' 18–20.

114 ראה בספר אמונות ודעות, מהדורת הרב קאפח, מאמר ה פרק ה, עמ' קפב–ג, וראה לעיל הערה 71.

115 ראה בהערה 117 להלן.

המשקל', וגם היא כולה זרה לרוח המסורת היהודית, היא יצירה טיפוסית של הרוח הנוצרי של ימי הביניים¹¹⁶,

טעונה סיוג, שהרי ישנם יסודות תלמודיים ברורים בתוכנה של 'תשובת המשקל', אם-כי לעיתים במובלע.

(ב) בדיון על ארבעת גדרי התשובה במשנתם של חסידי-אשכנז נאמר: 'כלל גדול אמרו בתשובה... תשובה חרטה באותה אשה כאותו מקום ותוקף יצר ואתו עת מצוי שמתחילה היה עושה' (ספר חסידים, לז). דברים אלה לפרטיהם הם הם דבריו של רב יהודה על דברי רב, שהגדיר את בעל-תשובה: 'כל שבא לידו עבירה ופירש הימנה. מחוי רב יהודה באותו מקום באותה אשה או כיוצא בה ובאותו הפרק (ראה לעיל בפרק ג). ההשפעה התלמודית על חסידי-אשכנז היא כאן גלויה לעין¹¹⁷.

(ג) מעשי-הכפרה של בעלי-תשובה שהובאו למעלה, יש בהם שני אלמנטים בולטים: סגפנות והשפלה עצמית. אף יסודות אלו מודגשים בשיטתם של חסידי אשכנז על דרך החזרה בתשובה.

וכדבריו של פרופ' בער: 'ברור שבסגפנות המרובה ובהשפלתם העצמית הושפעו החסידים האלה מן הנוצרים אלא שחסידותם לא באה לבטל את היסודות העממים והלאומיים של המסורת היהודית'¹¹⁸. דברים אלה יפים לכל הפרשה בה אנו דנים, שכן ההמלצה בחיבורים מאוחרים — שנכתבו ונערכו תחת שילטון האיסלאם, פרקי דרבי אליעזר וסדר אליהו רבה — על סיגופים קשים כמעשי-כפרה, כגון טבילה ממושכת ומלקות, מעידה בברור שסגפנות קיצונית כדרך-תשובה אינה רק תוצאה של השפעה נוצרית.¹¹⁹

116 ציון (לעיל, הערה 71), עמ' 17.

117 השפעה זו גם ניכרת בכמה וכמה מעשי-תשובה, שנזכרים בספר חסידים. ראה לעיל בהערות 27, 55, 56, 69, 74, 77, 99. וראה עוד בסימן יט, על חטאו של ראובן; סימן כ, על איסור לבייש חוזר בתשובה, ועוד.

118 ציון (לעיל, הערה 71), עמ' 10.

119 ג' שלום קיבל את מסקנתו של י' בער. ראה בספרו *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1954³. אולם לדעתו השתמשו החסידים באנאלוגיות מפורות בספרות הקדומה על דרכי-תשובה כדי לשוות סמכות לתורתם החדשה (ראה, שם, עמ' 105).